

CÁTEDRA

Revista eumesa de estudios

Pontedeume

Monografía N°3

TORQUES DE CENTROÑA

Revista eumesa de estudios
MONOGRAFÍA

Consello de Redacción:

Alexandre Caínzos Corbeira
Carlos de Castro Álvarez
Andrés López Calvo
Rocío Pena Pena
Sindo Vilariño Gómez

Traducción e supervisión lingüística dos textos en galego:

Esther Leira Penabad

Imaxe da cuberta:

Torques de Centroña

Deseño da cabeceira da revista:

Noli Vilariño

Deseño e maquetación da portada e do interior:

Marga L. Lamas. FLOPS Estudio

Impresión:

Imprenta da Deputación Provincial da Coruña

Colaboracións:

As colaboracións deberán dirixirse a
“Cátedra. Revista eumesa de estudos”
Biblioteca Municipal de Pontedeume
Rúa Couceiro Freijoomil, 5 – 15600 PONTEDEUME (A Coruña)
Telf. 981/43 25 98
Os traballos deberán ser inéditos.
O Consello de Redacción da revista, non se identifica necesariamente
coas opinións verquidas nos artigos publicados.

Edita: Concello de Pontedeume

Dep. Leg.: C-1702/93

ISSN: 1133-9608

Esta revista está subvencionada
pola **Deputación Provincial da Coruña**

*Todo obxecto antigo é belo
simplemente porque sobreviviu
e convértese por elo
en signo dunha vida anterior.*

Jean Baudrillard¹

PRESENTACIÓN

O Torques de Centroña saíu á luz en setembro de 1912 de maneira casual, nos labores da colleita das patacas. Aboiou das entrañas da terra coma un resucitado que retorna do outro mundo para iniciar unha nova vida.

Cen anos logo pasan. Cen anos so moitos anos para unha persoa pero poucos para un obxecto que pasou, se cadra, dous mil agochado baixo a terra agardando o momento de volver á vida despois dunha longa hibernación, dous mil anos escoitando silencioso o latexar da terra e o alonxado murmurio do transcorrer da historia.

Os obxectos nacen e viven por obra e graza do ser humano creador, cumpren a función para a que foron fabricados e só morren se son destruídos. Pero si se conservan, mesmo fragmentados, permanecerán eternamente vivos, cargados de significados. Os obxectos entón comezan a falar e hai que saber escoitalos. Falan de persoas, de comunidades, do traballo ou da vaidade do poder. A propia materia que os conforma pode ser un relato de símbolos e crenzas.

Para o arqueólogo, lector como ninguén de cousas antigas, ou para o estudoso erudito de principios do século XX, un anaco de cerámica ou mesmo de escoura pode conter información máis importante que unha xoia antiga, e sen embargo que fascinación ten que provocar albiscar o escintileo amarelo do ouro entre a sucia terra!. Fascinación non moi diferente da que sentiron os primeiros homes e mulleres que atoparon as estrañas pedriñas brillantes e incorruptibles, inmediatamente atribuíronlles propiedades sobrenaturais tan extraordinarias que o seu uso foi reservado para as ocasións máis importantes e as persoas máis sobranceiras.

Pero para fascinacións a do curioso coleccionista capaz de investir o seu capital na adquisición de xoias salvándoas así dunha morte no crisol máis que probable. Estas persoas conseguiron man-

1. BAUDRILLARD, J.: *El sistema de los objetos Siglo XXI* eds. Madrid, 1969, p.94. *O obxecto antigo é sempre, na acepción rigorosa do termo, un "retrato de familia" (...) dásenos como mito de orixe.* pp. 85-86.

ter vivos eses obxectos e, aínda máis, poñelos a disposición de quen podía protexelos e expoñelos á vista de todos. Laudabeis accións que fixeron posible a conservación dunha parte do Patrimonio humano nuns momentos nos que non existía aínda unha conciencia protectora e moito menos unha lexislación eficaz.

O ouro do territorio bárbaro que os romanos deron en chamar Gallaecia deu pé a unha sucesión de expedicións, conquistas e ocupacións que remataron coa incorporación ao Imperio. Ese ouro espertou a cobiza dos civilizados e estimulounos nesa empresa. Pero o artesán ártabro que fundiu as pebidas, recolleitas por mulle- res acaso nos depósitos fluviais do Eume, moldeaba as periñas dos remates do Torques, enrolaba coidadosamente os arames e daba forma con esmero ás espirais de fío dourado, alleo ao ás ansias expansionistas de Roma, concentrándose na creación dun obxecto único e precioso dotado duns significados íntimos e persoais que soamente poden coñecer as persoas creadoras a través da súa rela- ción dialéctica cos materiais e as ferramentas.

Co nacemento do obxecto nace tamén o seu significado pri- meiro, e con cada cambio de lugar e de mans vaise enriquecendo a súa biografía ata se converter nun obxecto polisémico que chega aos nosos días como un antigo códice cheo de información que é preciso descifrar.

A finalidade do presente traballo, é desentrañar sequera parte dos segredos que se agochan detrás do Torques de Centroña e aportar novos datos para o coñecemento e valoración do remoto pasado da nosa comarca contribuíndo deste xeito á concienciación da xente na conservación do seu Patrimonio.

Os estudos que conforman esta obra colectiva foron redacta- dos, na súa meirande parte, no ano do centenario do achado, en 2012. A nosa intención como Asociación era presentar a publica- ción en setembro dese ano, coincidindo exactamente co mes no que se atopou o torques, e celebrar con tal motivo unha serie de actos conmemorativos. Entrevistámonos co alcalde de Pontedeume e coa concelleira de Cultura para comentarlles as actividades que pensa- bamos desenvolver, amosándose vivamente interesados no noso proxecto e comprometéndose o alcalde en persoa na edición da nosa monografía a través da imprenta da Deputación Provincial de A Coruña. Aos poucos días do encontro cos responsabeis, o 16 de xuño de 2012, sae un titular nas páxinas adicadas a Pontedeume do

Diario de Ferrol que dicía El concello organiza actos para celebrar el centenario del torques de Centroña, na redacción da noticia non se mencionaba ni por alusión indirecta á Asociación Cultural Ardóbriga, promotora en todo momento do evento. Ante a manifestación pública da responsable de Cultura de que estaban a preparar eses actos sen ter a máis mínima consideración pola nosa proposta, decidimos deixar que fora o concello quen organizara a conmemoración. Non houbo tal.

Sen embargo a idea de publicar a monografía seguiu adiante, aínda que non sen atrancos. Entregáronse as primeiras colaboracións pero outras fóronse demorando. Lembremos que os autores de todos e cada un dos artigos que a compoñen traballaron arreo e de balde quitándolle tempo ao seu propio lecer. Os efectos da crise obrigaron a algúns a retirarse do proxecto e a situación familiar do coordinador, co pai gravemente enfermo, fixeron que o proxecto quedara aparcado durante meses.

Pero o compromiso adquirido cos colaboradores e coa Asociación Ardóbriga obrigounos a tirar para adiante e o día do mes de outubro do ano 2013 no que se presentaba a revista Cátedra na Casa da Cultura de Pontedeume o coordinador da obra entrega un DVD co material orixinal á representante municipal no acto, a concelleira de Cultura, para que dera cumprimento ao compromiso do alcalde de editar o traballo. Finalmente a obra sae ao público como a Monografía nº 3, suplemento extraordinario da prestixosa revista Cátedra.

Sirvan, finalmente, estas liñas de presentación para expresar a gratitude da Asociación que represento aos autores e autoras dos diferentes artigos polos seus excelentes e desinteresados traballos e tamén pola súa infinita paciencia, ao Consello de Redacción de Cátedra e ao seu coordinador Alexandre Cainzos polo apoio ao noso proxecto e ao Concello de Pontedeume como editor final da obra.

*Antón Prego Fernández
Coordinador da obra e presidente da Asociación Cultural Ardóbriga
para a protección do Patrimonio*

1912: ACHADO ARQUEOLÓXICO EN PONTEDEUME!

Antón Prego
e Ramón Infante

PONTEDEUME, ANO 1912

A España de 1912 padecía un estancamento político, social e económico que non daba superado. Semellaba non poder (ou non querer) saír do recién rematado século XIX. O Desastre de 1898, que marcou o final da centuria así como do Imperio de ultramar, estaba aínda presente na baixa autoestima española, nese quererse aferrar a estruturas trasnoitadas como o caciquismo, o nacionalismo centralista e a furibunda reacción contra os cambios por parte do aparello do Estado.

O militarismo e a procura dunha presenza no norte de África que compensase a perda das colonias americanas e asiáticas fixeron iniciar o novo século co primeiro dunha longa serie de desastres. Desta vez o do Barranco do Lobo, na guerra de Melilla de 1909, que trouxo como consecuencia os disturbios da Semana Tráxica ao decretar o goberno de Maura a mobilización das quintas de 1903 e 1907.

Figura 1: O ferrolán José Canalejas, presidente do Consello de Ministros en 1912

Nestes primeiros anos do século XX os gobernos de España sucédense alternando os partidos Liberal e Conservador. Esta alternancia ordénase dende o mesmo poder mediante o reparto de escanos previo ás eleccións, artellado a través dunha rede de influencias chamada caciquismo que garantía os resultados electorais mediante manipulacións diversas do proceso electoral. A monarquía de Afonso XIII exercería un papel arbitral e o resto dos partidos quedarían á marxe das estruturas do poder cunha presenza parlamentaria case que irrelevante. En 1912 presidía o Consello de Ministros de España o ferrolán José Canalejas Méndez (fig. 1), do Partido Liberal, que sería asasinado o 12 de novembro dese mesmo ano polo anarquista Manuel Pardiñas Serrano na Porta do Sol de Madrid. Neste ano

celebrouse tamén o centenario da Constitución de 1812, pero a fonda fractura social do país fixo que non todos os sectores celebraran o acontecemento coa mesma intensidade.

O clero católico español mantiñase a resguardo da crise económica e da guerra, malia ter perdido boa parte do seu patrimonio nas desamortizacións do século anterior. Arrimándose sempre ao poder, tratando de participar del e, ao mesmo tempo, proporcionándolle un grande servizo grazas a súa enorme capacidade de influencia na sociedade a través das parroquias e as redes caciquís.

Neses anos vanse formando as complexas alianzas entre as potencias europeas que rematarán co estoupido da I Guerra Mundial. O 1 de xaneiro de 1912 désígnase a Su Yat-Sen presidente do goberno revolucionario chinés e a noite do 14 ao 15 de abril afúndese o transatlántico Titanic no océano Atlántico. Este acontecemento causou especial estupor no pobo galego pola particular sensibilidade ante a navegación transoceánica dos emigrados.

A Galicia de 1912 era un dos territorios máis atrasados do país, a industria limitábase aos estaleiros de Ferrol e Vigo, ás conserveiras das vilas costeiras e pouco ou nada máis. As comunicacións, non sendo as marítimas, eran moi deficitarias e a rede ferroviaria estaba aínda por rematar. En troques, a comunicación escrita estaba a gozar dunha moi boa saúde, o xornal *La Voz de Galicia* cumpría 30 anos de existencia modernizando as súas instalacións pouco despois do falecemento do seu fundador Juan Fernández Latorre (1849-1912); ademais multitude de xornais de eido local informaban decotío das novas acontecidas en vilas e aldeas, como o xornal *Ecos del Eume*. A economía era de base agraria pero cunhas estruturas produtivas anticuadas, o minifundio, a agricultura de subsistencia, o problema da propiedade da terra lastraban ao rural que, por outra banda, era o fundamento demográfico da Galicia de principios do século XX. A propiedade dos medios de produción está en mans dunhas poucas familias que ocupan os postos clave da estrutura de poder do Estado, do clero, a milicia e a xudicatura. As clases traballadoras tratan de mellorar a súa situación organizándose en sindicatos obreiros nas vilas e no movemento agrarista no rural que loitaba por rexenerar o agro galego. Pero eran moitos os que optaban por marchar a América na procura das oportunidades que aquí se lles denegaban.

Nese contexto xeral, o Pontedeume de 1912 era unha vila máis, decadente e provinciana que, como no resto de Galicia e da España toda, mantiña unhas dinámicas socioeconómicas máis propias do século anterior. Esmorecía no atraso económico e social, cunha alta taxa de emigración e de analfabetismo que superaba o 50% da poboación.

Por un lado os labregos, que poboaban as aldeas do concello, traballaban arreo con medios anticuados para pagar rendas, foros e contribucións. Vendían os poucos excedentes nas feiras e mercados locais, verdadeiros focos de socialización e de actividade económica, conseguindo pouco ou nada máis que para a propia mantenza familiar. O movemento organizativo agrarista nos distritos de Pontedeume e Ferrol está

dirixido a partir de 1907 por *Solidaridad Gallega* encabezada polo seu líder Rodrigo Sanz que trataría de acabar co réxime caciquil a través das eleccións municipais de 1909 e das eleccións a cortes de 1910, pero sen conseguilo. Terá moita importancia na divulgación do ideario rexeneracionista a fundación en 1910 do semanario *Ecos del Eume*, onde será publicada inicialmente a noticia do achado do Torques de Centroña. *Solidaridad* desaparece en 1912, pero o seu legado será recollido polas *Irmandades da Fala*¹. As autoridades conservadoras, á súa maneira, promoverán unha certa renovación do agro, non exenta de paternalismo, a través das Festas da Árbore, a primeira celebrada alén da comarca coruñesa foi a de Pontedeume do 3 de marzo de 1912².

O grupo dos mariñeiros, moi numeroso entre os habitantes da vila, arriscaba acotío ás súas vidas por un magro salario e uns lotes que as mulleres afanábanse en distribuír polas parroquias. Este colectivo tamén procuraba poñer fin ás súas dificultades a través do asociacionismo mariñeiro agrupándose en torno a *La Hermandad Marítima*, primeira das asociacións mariñeiras de Pontedeume fundada en 1908³.

Figura 2: Actividade portuaria en Pontedeume

A industria poucas oportunidades ofrecía, limitándose aos curtumes (fábrica *La América*), salgazóns e a madeira que saían de Pontedeume por barco. Con esta perspectiva para as clases traballadoras: sen un claro acceso á educación debido á temperá idade de incorporación á vida laboral e a pantasma da guerra de Marrocos no horizonte, non estraña

1. VILARIÑO GÓMEZ, S. *Agrarismo, rexionalismo e prensa local a comezos do século XX. Notas históricas*. Revista Cátedra nº1. Pontedeume, 1994.
BRISSET MARTÍN, X. *Os solidarios ante o invicto Marqués*. Revista Cátedra nº 17, Pontedeume, 2010.
2. BRISSET MARTÍN, X. *Nenos, plantade eucaliptos! Centenario das Festas da Árbore na provincia de A Coruña*. Revista Cátedra nº 18. Pontedeume, 2011.
3. BRISSET MARTÍN, X. *Centenario do asociacionismo mariñeiro eumés*. Revista Cátedra nº 16, Pontedeume, 2009

que quen podía marchaba a Ferrol e A Coruña, se non daban aforrado o suficiente para probar fortuna en ultramar.

No outro extremo da balanza social estaban as familias de comerciantes e caciques, algúns descendentes daqueles arrieiros maragatos que asentaran pola comarca no século anterior, rentistas, avogados, médicos. Estas familias acaparaban, non só a propiedade da terra, senón tamén os cargos do poder local tanto no político como no sanitario, na administración civil, na xustiza, no exército e no clero, que influía notablemente en todos os eidos da vida eumesa.

Figura 3: José Lombardero Franco. *Ecos del Eume* 24-06-1911

Figura 4: Gonzalo Prego Punín. *El Correo Gallego* 07-09-1913

Administrativamente Pontedeume era unha capital comarcal de importancia. Cabeza de Partido Xudicial dende a segunda metade do século XIX, administraba os concellos de Ares, Cabanas, A Capela, Castro (Miño), Fene, Monfero, Mugardos, Pontedeume e Vilarmaior. Era aduana de cuarta clase e constituía un distrito mandado por un axudante de Mariña, xa que logo o porto era, xunto coas feiras, o principal foco de actividade económica, tanto pola pesca coma polo tráfico de mercadorías cos núcleos de A Coruña e Ferrol.

O deputado en cortes polo distrito de Pontedeume era José Lombardero Franco (fig. 3), que falecería o 23 de outubro do mesmo 1912, sendo substituído por Julio Wais Sanmartín, ambos do partido Conservador. O alcalde do concello era Gonzalo Prego Punín (fig. 4), xoven avogado da vila que fora elixido nas eleccións municipais de decembro de 1909 polo Partido Conservador.

As principais preocupacións de municipais e deputados era tratar de axilizar, na medida das súas redes de influencias, a chegada do ansiado ferrocarril e axeitar as infraestruturas locais a tal evento. O 27 de abril deste ano de 1912 realízanse os expedientes de derrubado das dependencias anexas ao Pazo dos Condes situadas entre éste e o Torreón co fin de abrir a nova estrada da Estación, xa o ano anterior derrubárase a capela de San Miguel na parte sur do Pazo⁴ (fig. 5). Non eran bos tempos para a conservación do Patrimonio.

Demograficamente, Pontedeume estaba nun momento de moderado crecemento, no censo de 1910

4. MACEDO CORDAL, C. e MOARES ARES, G. *Cronoloxía dunha desaparición: o Pazo dos Condes de Andrade*. Revista Cátedra nº 4. Pontedeume, 1997.

contaba con 6.344 habitantes⁵, e o derrube destas dependencias do Pazo non só abriría a nova estrada, senón que ofrecería unha ampla posibilidade de expansión urbanística a un Pontedeume que nese ano aínda vivía constreñido no seu perímetro medieval, xa sen murallas dende a desaparición en 1906 do Arco de Maldonado, derradeiro vestixio da mesma. Unicamente os vellos arrabaldes de Porto, A Calzada e A Ribeira, existentes xa no século XVIII representaban un magro ensanche extramuros. O sempiterno problema eumés do crecemento urbano atopaba solución a expensas da integridade do Pazo, co pretexto indiscutible do progreso e, xa de paso, abría unha posibilidade de negocio urbanístico aos próceres locais⁶.

O feito de ser sé administrativa e centro económico comarcal con varios establecementos comerciais dotaba aos habitantes da vila dunha situación privilexiada con respecto ao seu depauperado contorno facendo que algúns veciños, sinaladamente os das rúas principais do centro, se sentisen dalgún xeito superiores aos das aldeas, aos que cualificaban despectivamente como aldeáns, e aos mariñeiros que habitaban nos arrabaldes e cos que procuraban marcar as diferenzas, por exemplo, co uso do idioma.

As diferenzas sociais eran certamente acusadas. Así, as clases traballadoras que habitaban os arrabaldes da vila pasaban os seus escasos momentos de lecer entre cuncas de Ribeiro nas tabernas de mariñeiros e música de gaitas en romarías e verbenas populares. Custodios involuntarios e humildes dunha tradición ancestral de íntima relación coa terra e o mar, dun patrimonio tan inmaterial como infravalorado, dunha lingua relegada na sociedade pero que empezaba a interesar aos intelectuais das cidades.

Entrementres os señoritos da vila, que vivían en boas casas do centro urbán entorno á Praza e a rúa Real, pasaban o seu tempo en tertulias de rebotica e de casino, entre o fume dos cigarros e as copas de coñac nas que arranxaban o mundo e debatían do mal que estaba todo, de cousas importantes que ocorrían en Madrid e en África ou do perigoso dos ventos revolucionarios que sopraban arredor dos centros industriais do país. Os bailes das tardes dos domingos no salón do ruinoso pazo do Conde, que naquel tempo gozaba dos seus derradeiros e decadentes tempos de gloria, permitía o casto lucimento das señoritas casadeiras desexosas de atopar un bo partido para formar unha familia “como Dios manda”.

Este abismo entre clases xeraba un inestable equilibrio apenas mitigado pola feble cohesión proporcionada polo calendario relixioso. Pero mesmo nas procesións e nas liturxias podía percibir esta diferenza social pola segregación económica, de rango e de xénero bendicida pola Igrexa como orde natural incuestionable e certificada pola presenza inefable da Garda Civil.

Figura 5: Nova estrada da estación e feira de gando na Praza do Conde

5. Arquivo do Instituto Nacional de Estadística, A Coruña.

6. CARDESÍN, J.M. *Historia urbana de Pontedeume (1840-1998)*. Revista Cátedra nº 6. Pontedeume, 1999.

A vila toda impacientábase por ver en funcionamento a liña de ferrocarril Betanzos-Ferrol, que prometía traer consigo o progreso, a modernización e a industria. As obras iniciáranse co século, pero a vía non sería inaugurada ata o 5 de maio de 1913. Iso sí, no ano que nos ocupa de 1912, o 4 de febreiro, chegaron a Pontedeume os primeiros convois procedentes de Madrid cos invitados á botadura en Ferrol do acorazado *España* que tería lugar ao día seguinte. Nun destes trens viaxaba o rei Afonso XIII, coa súa dona Victoria Eugenia, que realizaban a súa segunda visita a Pontedeume despois da de 1909. Esta sería, sen dúbida, a noticia de máis resonancia do ano para a sociedade eumesa⁷ (fig. 6).

Figura 6: *Ecos del Eume* 11-02-1912

ACHADO ARQUEOLÓXICO DUNHA “XOIA CELTA”

O Torques de Centroña foi achado de forma casual cando un grupo de veciños da parroquia traballaban na colleita das patacas nunha leira chamada Casavella, no lugar de Castrelo, próxima polo leste ao castro de Castrelo, tamén coñecido como castro de Centroña e menos como de Perbes. Foi nun día indeterminado entre o 8 e o 15 de setembro de 1912, aínda que máis probable entre o 12 e o 15, xa que polas festas patronais de Pontedeume que rematan o 11 non sería doado atopar persoal para ir ás patacas.

7. COUCEIRO FREIJOMIL, A. *Historia de Pontedeume y su comarca*. Editorial Compostela, Santiago, 1944. Páx. 322-323.

Figura 7: Finca Casavella, onde foi atopado o Torques, na actualidade

Nun principio a noticia non transcendeu apenas máis aló da familia propietaria do terreo (fig.7) onde foi achado o Torques, formada polo matrimonio Juan Leira e Esteba Leira⁸, e dunha persoa de confianza destes. Pero ao cabo de apenas dúas semanas a noticia sae á luz pública en distintos xornais de Galicia.

A publicación primeira da noticia do achado do Torques de Centroña sae a luz o domingo día 22 de setembro de 1912 simultaneamente en dous xornais da provincia de A Coruña: *Ecos del Eume*, semanario de Pontedeume e *La Voz de Galicia*, diario de A Coruña. Dos dous, o único que ben asinado (co apelido Pena) é o segundo, pero os textos de ámbolos dous artigos semellan estar redactados pola mesma man, xa que son practicamente idénticos e se

Figura 8: Ana Mª Leira, neta de Juan Leira

8. A información que aportamos do momento do achado e das persoas relacionadas con el en primeira instancia foron proporcionados por Ana Mª Leira Fernández e o seu fillo Ramón, neta e visneto de Juan e Esteba en entrevista persoal en Castrolo, Centroña, 24/07/12. Agradecemoslles a súa desinteresada colaboración

diferencian unicamente na maior extensión do do xornal local, na que se relatan con máis detalle as mans polas que pasou o Torques antes de chegar ás de Manuel Murguía, detalles que xeralmente agradan aos lectores das prensas locais xa que son quen de recoñecer ás persoas citadas. O autor dos dous artigos é sen lugar a dubidas Ramón Pena Miró, procurador dos tribunais de Pontedeume e cofundador, xunto a Rosendo Vilariño Tenreiro, do *Ecos del Eume*, xornal que terá tamén na súa redacción ao historiador local Antonio Couceiro Freijomil⁹. As colaboracións entre os dous xornais debían ser frecuentes, xa que o *Ecos* imprimíase nos modernos talleres de *La Voz* na súa flamante rotoplana Eureka.

Ecos del Eume n° 138, 22/09/1912, domingo.

HALLAZGO ARQUEOLÓGICO

Hace dos semanas encontrábanse Juan Leira Leira y su familia procediendo á la recolección de patatas en una finca de su propiedad, situada en el sitio de Casabella, lugar de Castrelo, de la inmediata parroquia de Centroña, cuando en el azadón que manejaba para levantar las patatas encontró un trozo de metal, al que, no dándole importancia, lo depositó en el suelo, hasta la noche, en que, terminadas las faenas agrícolas, lo llevó para casa.

Al próximo domingo encargó el Juan Leira á una hija que trajese al pueblo el trozo de metal, para ver si por él le daban cinco pesetas, por los dibujos que tenía. Verificólo así y se presento en casa de un relojero de esta villa, quien, después de reconocerlo, le ofreció 125 pesetas. Júzguese de la sorpresa de la conductora a enterarse del precio tan crecido por el trozo en cuestión, al que daban tan poca importancia. No quiso oír más, para incontinenti dirigirse á casa de nuestro distinguido amigo D. Domingo Alvarez Freire, persona de toda su confianza, al que se lo entregó, para que este señor se encargase de ver ó averiguar lo que era.

Efectivamente, lo reconoció el Sr. Caruncho, en la Coruña, y manifestó que era oro gallego de Sil, muy fino, pesando seis onzas, por el que ofreció 450 pesetas. El Sr. Badia (D. José), nuestro estimado amigo, á quien se lo mandó su tío, el Sr. Alvarez, se lo llevo al Sr. Murguía, quedando encantado este señor del trozo que se le exhibía, por concurrir en él circunstancias especiales que hasta la fecha no había observado en otros.

La amabilidad del Sr. Alvarez Freire nos ha permitido tener la dicha de ver el trozo de oro gallego, que tiene forma de medio círculo, algo abierto, y que resulta ser la mitad de una torques ó collar que como insignia ó adorno llevaban los antiguos, de unos quince centímetros de largo, en forma de espiral superpuesta, y una especie de cuatro rosetas formadas con un finí-

HALLAZGO ARQUEOLÓGICO

Hace dos semanas encontrábase Juan Leira Leira y su familia procediendo á la recolección de patatas en una finca de su propiedad, situada en el sitio de Casabella, lugar de Castrelo, de la inmediata parroquia de Centroña, cuando en el azadón que manejaba para levantar las patatas encontró un trozo de metal, al que, no dándole importancia, lo depositó en el suelo, hasta la noche, en que, terminadas las faenas agrícolas, lo llevó para su casa.

Al próximo domingo encargó el Juan Leira á una hija que trajese al pueblo el trozo de metal, para ver si por él le daban cinco pesetas, por los dibujos que tenía. Verificólo así y se presentó en casa de un relojero de esta villa, quien, después de reconocerlo, le ofreció 125 pesetas. Júzguese de la sorpresa de la conductora al enterarse de precio tan crecido por el trozo en cuestión, al que daban tan poca importancia. No quiso oír más, para incontinenti dirigirse á casa de nuestro distinguido amigo D. Domingo Alvarez Freire, persona de toda su confianza, al que se lo entregó, para que este señor se encargase de ver ó averiguar lo que era.

Efectivamente, lo reconoció el Sr. Caruncho, en La Coruña, y manifestó que era oro gallego del Sil, muy fino, pesando seis onzas, por el que ofreció 450 pesetas. El Sr. Badía (D. José), nuestro estimado amigo, á quien se lo mandó su tío, el Sr. Alvarez, se lo llevó al Sr. Murguía, quedando encantado este señor del trozo que se le exhibía, por concurrir en él circunstancias especiales que hasta la fecha no había observado en otros.

La amabilidad del Sr. Alvarez Freire nos ha permitido tener la dicha de ver el trozo de oro gallego, que tiene la forma de medio círculo, algo abierto, y que resulta ser la mitad de un torque ó collar que como insignia ó adorno llevaban los antiguos, de unos quince centímetros de largo, en forma de espiral superpuesta, y una especie de cuatro rosetas formadas con un finísimo hilo de oro, terminando por uno de los extremos con una perilla, y por el otro aparece como si fuera cortado por el azadón.

Según la autorizadísima opinión del Sr. Murguía, que ha fotografiado el trozo de torque, pertenece á los tiempos de los romanos ó celtas, y de este hallazgo se ocupará en las revistas profesionales.

El sitio donde fué encontrado pertenece á un lugar que es uno de los más inmediatos á la Capilla de Bremao, donde existió en época remota un convento de Templarios, que tuvieron existencia desde 1118, en que se fundó la Orden, hasta 1312, en que se ha suprimido, resultando ser á la vez, con la de Villamateo, la parroquia más antigua que por aquí se conoce. Créese que habrá en la finca alguna sepultura celta, y con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van á hacer allí excavaciones.

Según nuestras noticias, ofrecen ya por esta mitad de collar mil pesetas, y para el caso de que aparezca la otra mitad, su valor en conjunto ascenderá á cuatro mil pesetas.

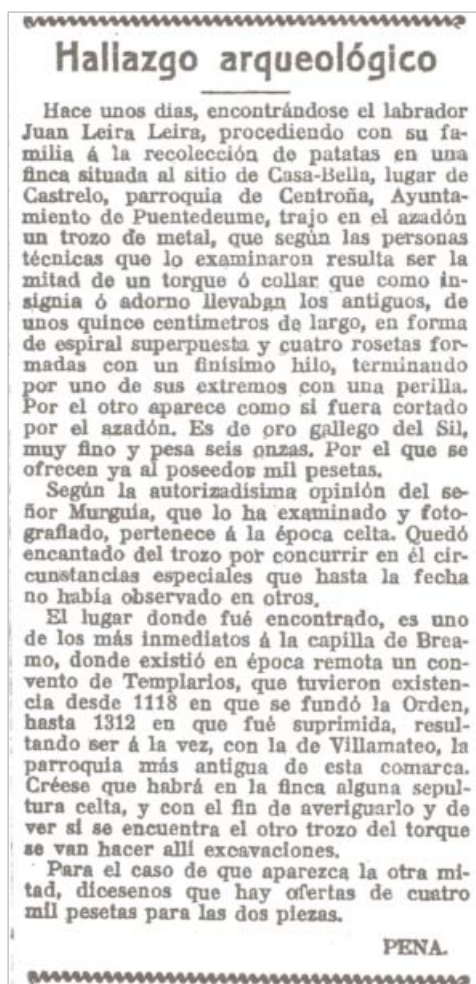
simo hilo de oro, terminando por uno de los extremos con una perilla, y por el otro aparece como si fuera cortado por el azadón.

Según la autorizadísima opinión del Sr. Murguía, que ha fotografiado el trozo de torque, pertenece a los tiempos de los romanos ó celtas, y que este hallazgo se ocupará en las revistas profesionales.

El sitio donde fue encontrado pertenece a un lugar que es uno de los más inmediatos á la Capilla de Bremao, donde existió en época remota un convento de Templarios, que tuvieron existencia desde 1118, en que se fundó la Orden, hasta 1312, en que se ha suprimido, resultando ser a la vez, con la de Villamateo, la parroquia más antigua que por aquí se conoce. Créese que habrá en la finca alguna sepultura celta, y con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van á hacer allí excavaciones.

Según nuestras noticias, ofrecen ya por esta mitad de collar mil pesetas, y para el caso de que aparezca la otra mitad, su valor en conjunto ascenderá a cuatro mil pesetas.

Nos seguintes días a noticia espállase por Galicia a través de artigos que, baixo diferentes titulares veñen reproducindo totalmente, ou case, o texto de Pena publicado no xornal coruñés. O mércores día 25 de setembro aparece baixo o titular *Hallazgo arqueológico* no nº 1.143 do *Diario de Galicia*, editado en Compostela, coa transcripción íntegra do texto. O mesmo día, e tamén en Compostela, publícase no nº 3.532 de *El Correo de Galicia* co título *Collar celta*, pero cunha frase do segundo parágrafo amputada. Catro días despois, o domingo 29 outro diario compostelán, decano da prensa local,

Hallazgo arqueológico

Hace unos días, encontrándose el labrador Juan Leira Leira, procediendo con su familia á la recolección de patatas en una finca situada al sitio de Casa-Bella, lugar de Castrelo, parroquia de Centroña, Ayuntamiento de Puentedeume, trajo en el azadón un trozo de metal, que según las personas técnicas que lo examinaron resulta ser la mitad de un torque ó collar que como insignia ó adorno llevaban los antiguos, de unos quince centímetros de largo, en forma de espiral superpuesta y cuatro rosetas formadas con un finísimo hilo, terminando por uno de sus extremos con una perilla. Por el otro aparece como si fuera cortado por el azadón. Es de oro gallego del Sil, muy fino y pesa seis onzas. Por el que se ofrecen ya al poseedor mil pesetas.

Según la autorizadísima opinión del señor Murguía, que lo ha examinado y fotografiado, pertenece á la época celta. Quedó encantado del trozo por concurrir en él circunstancias especiales que hasta la fecha no había observado en otros.

El lugar donde fué encontrado, es uno de los más inmediatos á la capilla de Bremao, donde existió en época remota un convento de Templarios, que tuvieron existencia desde 1118 en que se fundó la Orden, hasta 1312 en que fué suprimida, resultando ser á la vez, con la de Villamateo, la parroquia más antigua de esta comarca. Créese que habrá en la finca alguna sepultura celta, y con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque se van hacer allí excavaciones.

Para el caso de que aparezca la otra mitad, dícesenos que hay ofertas de cuatro mil pesetas para las dos piezas.

PENA.

Figura 10: La Voz De Galicia 22-09-1912

Gaceta de Galicia, reproduce o mesmo texto coa mesma amputación e o título *Galicia Histórica*.

O único xornal que redacta un texto diferenciado e, ademáis, o primeiro en saír despois da publicación inicial do día 22 foi o pontevedrés *La Correspondencia Gallega* que saca no seu nº 6.786 do 23 de setembro un artigo orixinal que aporta información que non aparece nos demais e que, baixo o titular *Hallazgo de un torque*, paga a pena transcribir:

La Correspondencia Gallega nº 6.768, 23/09/1912, luns.

HALLAZGO DE UN TORQUE

En Castrelo, cerca del famoso monte Bremao (Puentedeume), parroquia de Centroña, acaba de aparecer en estos días en una heredad del lugar de Casabella, un magnífico torque incompleto, de oro, que pesa seis onzas y algunos adarmes.

Es semicircular, como toda esta clase de objeto de adorno de las gentes de la época protohistórica, midiendo aproximadamente decímetro y medio, faltándole un casi tercio del remate izquierdo.

Viene a ser dicho ejemplar producto de la metalurgia céltico-gallega, y muy semejante al primero de los tres de la colección que posee el distinguido anticuario de Santiago, D. Ricardo Blanco Cicerón, diferenciándose solamente en la ornamentación del centro, y en los remates, siendo el que acaba de hallarse de forma de pera, igual que el que se guarda en la Academia de la Historia.

El “Boletín” de la Real Academia Gallega, se ocupará en breve de este hermosísimo objeto, reproduciendo un grabado del mismo a tamaño natural.

Su valor intrínseco se valúa en 500 pesetas, siendo el poseedor una labradora de la citada parroquia de Centroña.

Os datos da localización (en todos os casos coa mesma deturpación toponímica de Casabella polo orixinal Casavella) son, evidentemente, comúns en todas as informacións. Pero o resto dos datos que aporta o anónimo redactor de *La Correspondencia Gallega* (fig.11) fan pensar que a fonte de información non foi, dende logo, ningún dos artigos iniciais de Pena. A descrición do Torques (ao que denomina *torque* nunha confusión frecuente) coa inclusión do peso e referencias a outras xoias de dúas coleccións fai pensar que o informante da noticia era persoa experta, acaso o propio Manuel Murguía que fose entrevistado polo xornalista e este enviase a información a Pontevedra ou tal vez o propio Ricardo Blanco-Cicerón, coñecido coleccionista compostelán (en realidade tudense) e máis que probable coñecido de Murguía, fora a fonte de información. Calquera destas conxecturas pode servir para observar a certeza do cambio de mans da xoia, que pasou dos

labregos que a atoparon ás elites sociais de Pontedeume que buscaron o contacto co experto (Murguía) que, á súa vez, mediará perante os coleccionistas que a conservaron. Quen pode saber cantas obras de ourivería antiga acabaron nos crisois por non chegar nunca a mans que souberan ponderar na súa xusta medida o valor deses obxectos!

Figura 11: *La Correspondencia Gallega* 23-09-1912 (portada)

A repercusión social do achado do Torques en Pontedeume resulta difícil de avaliar, pero tendo en conta a resonancia na prensa galega, e o tratamento da noticia como suceso curioso en todos os xornais dos que temos coñecemento, podemos aventurar que a noticia causou cando menos sorpresa. Non debeu de resultar fácil á familia Leira manter por moito tempo o segredo do achado que axiña correría de boca en boca de seguro suscitando comentarios sobre a boa fortuna da familia labrega, como a quen que lle toca a lotería: “estaban sachando nas patacas e en ves de sacar patacas sacaron un cacho de ouro!”

As elites eumesas, máis instruídas, de seguro que souberon ver un acontecemento de grande transcendencia para a historia local. Do propio alcalde Gonzalo Prego Punín temos constancia da súa interesada afección polos temas de arqueoloxía e de historia así como da súa estreita relación con historiadores como Antonio López Ferreiro e Ángel del Castillo López. Aínda que a esas alturas do século XX non se dispuña apenas de datos nin estudos especializados para avaliar o achado e os poucos existentes non serían coñecidos por moitos eumeses por moita instrución que posuísen. De feito, o artigo que Murguía publicaría no Boletín da Real Academia Galega con motivo do achado sería un dos primeiros estudos realizados con certo rigor dunha xoia castrexa¹⁰.

O que sí é posible é que quedara algunha lembranza, acaso nos máis vellos do lugar, dun achado semellante en 1868 en San Martiño do Porto (Cabanas). Alí, un labrego atopara un torques tamén de forma casual e que aínda estaba enteiro. Non tivo esta peza a mesma sorte que o de Centroña, foi salvado in extremis do crisol cando xa estaba a ser esnaquizado coa cizalla, e así se conserva no Museo do Castelo de San Antón.

O artigo de Pena en *Ecós del Eume* relata claramente como tras unha primeira estimación do valor do obxecto (25 pesetas) por parte dun reloxeiro local, e ante a sorpresa por ver o elevado desta, os propietarios acoden a unha persoa de confianza, o comerciante eumés Domingo Álvarez Freire¹¹ que o faría analizar por un tal Sr. Caruncho, acaso un anticuario de A Coruña, que subiría a poxa a 450 pesetas e quen aventura a orixe do ouro no río Sil por ser a cunca deste un lugar recoñecido de explotación aurífera en época romana.

Álvarez Freire recoméndalles aos Leira ao seu sobriño José Badía Álvarez, oficial de la Deputación e residente en Cabanas, quen podería ter algunha referencia do torques achado 44 anos atrás en San Martiño do Porto e que faría chegar o recente achado a Manuel Murguía. O afamado historiador, e viúvo da poetisa Rosalía de Castro, realiza as primeiras fotografías do Torques e fai unha análise preliminar certificando a súa antigüidade mediante unha indeterminada adscrición a tempos dos “romanos o celtas” e que despois desenvolvería in extenso no seu artigo do Boletín da Real Academia Galega.

10. Murguía inicia o seu artigo cunha referencia a un traballo anterior de Villamil y Castro titulado *Productos de la metalurgia en tiempos remotos*. Boletín da Com. prov. de Ourense, ano 3º, p. 81. Tamén de VILLAMIL Y CASTRO, J. *Adornos de oro encontrados en Galicia*, Museo Español de Antigüedades III, Madrid, 1874

11. PAZ FERNÁNDEZ, X.: *Apuntamentos da sanidade eumesa. A botica de Zamorano 1874?-2004*. Revista Cátedra nº 11. 2004. p. 224

A digresión sobre a Parroquia de Breamo, a súa antigüidade e o seu vencello coa orde do Temple que Pena introduce na súa crónica non semella ter, en principio, moita relación cronolóxica con romanos ou celtas. Máis ben parecen datos de erudición aportados por Antonio Couceiro Freijomil, polígrafo eumés, historiador local e un dos redactores do xornal *Ecos del Eume*. Esta digresión remata conxeturando sobre a existencia dunha suposta tumba celta no lugar e adiantando que “con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van a hacer allí excavaciones”, que é a primeira noticia de escavacións arqueolóxicas no concello de Pontedeume. Estas escavacións fixéronse, pero sen método nin control ningún, con máis ganas de atopar ouro (catro mil pesetas da época eran moitos cartos pola metade que faltaba) que de ampliar o coñecemento da protohistoria local e deixaron como consecuencia polo castro de Castrelo máis destrución que información: unha serie de foxos cadrangulares espallados que aínda hoxe pódense ver (fig. 12).

En novembro de 1912 publícase, por fin, o esperado artigo de Manuel Murguía que baixo o título *El Torques de Centroña*¹² aparece no nº 66 do Boletín da Real Academia Galega (fig 13, 1-2-3-4). Este artigo, malia ser un dos primeiros rigorosos sobre o tema, ofrece ao lector actual fondas lagoas e exceso de ideas preconcebidas e prexuízosas.

Figura 12: Foxo cadrangular no castro de Castrelo

12. MURGUÍA, M.: *El Torques de Centroña*. Boletín da RAG nº 66, ano VII, A Coruña, novembro de 1912. pp. 137-139.

Coincide Murguía cos historiadores actuais en asignar a este tipo de xoias un valor simbólico relacionado co poder e a distinción social¹³ e deduce pola “notable ornamentación” que é moi antigo e que foi feito en Galicia.

Unha detallada descrición do Torques é o mellor que podemos destacar do artigo de Murguía, sen aportar datos cronolóxicos máis aló da súa “venerable vetustez”, non ofrece unha datación sequera minimamente aproximada. A descrición é empregada sen rubor para xustificar os mitos de orixe dos inicios do nacionalismo galeguista: a existencia dunha civilización ancestral de antigüidade remota, a nobreza destes antergos, o refinamento cultural patente na finura do deseño dos seus obxectos. O “puntillado” establece a conexión irlandesa (o “inegable parentesco de Irlanda y Galicia”) que proporciona o referente supranacional atlantista, e o uso ornamental das espirais a conexión

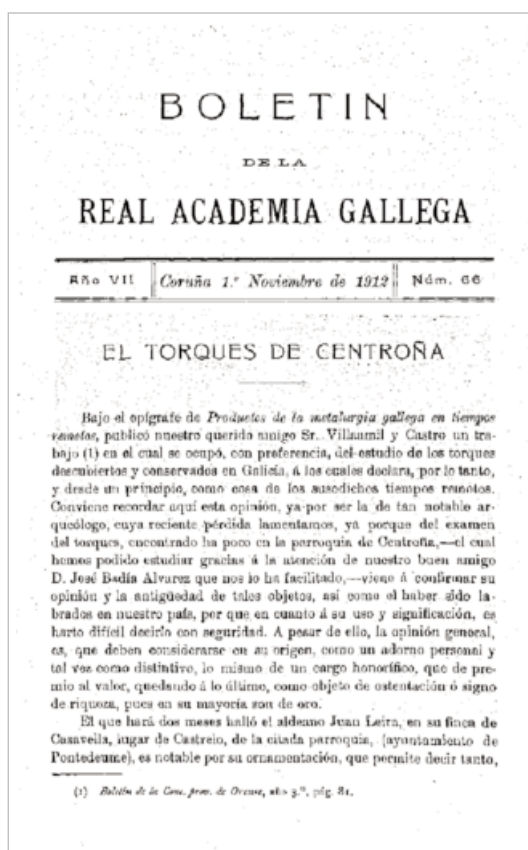

Figura 13 (1): Artigo de Murguía

13. v. GONZÁLEZ RUIBAL, A.: *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1.200 a.C.- 50 d.C.) Tomo II. Brigantium*, Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico de A Coruña. vol.19. A Coruña. 2006-2007.

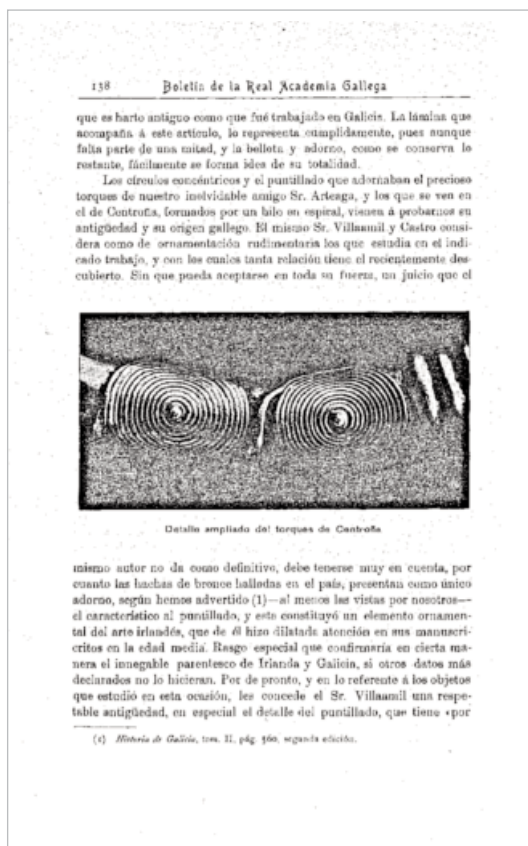

Figura 13 (2): Artigo de Murguía

micénica que, por simple paralelismo, entroncaría a Galicia coa cultura homérica de prestixio indiscutible e investigada polo arqueólogo alemán Schliemann, descubridor das ruínas de Troia. Finalmente refírese equivocadamente ás mámoas como lugares de enterramento celtas. Trátase dunha maneira de facer historia propia do rexionalismo romántico na que sempre se procura a xustificación histórica do núcleo do ideario celtista e atlantista do que Murguía era ideólogo e fervente defensor¹⁴.

En torno a todas estas noticias déixase entrever unha certa mitificación, tanto do ouro soterrado en lugares que foron habitados en tempos remotos como na conceptualización dos propios habitantes deses lugares onde, de cando en vez aparece ese ouro. O imaxinario colectivo do rural galego está cheo de lendas e contos relacionados con tesouros en castros, mámoas, pedras de término, etc, e, aínda que non temos

14. Unha análise exhaustiva do celtismo atopámolo en GONZÁLEZ GARCÍA, F.J (coord.) et alt.: *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal. Madrid. 2007.

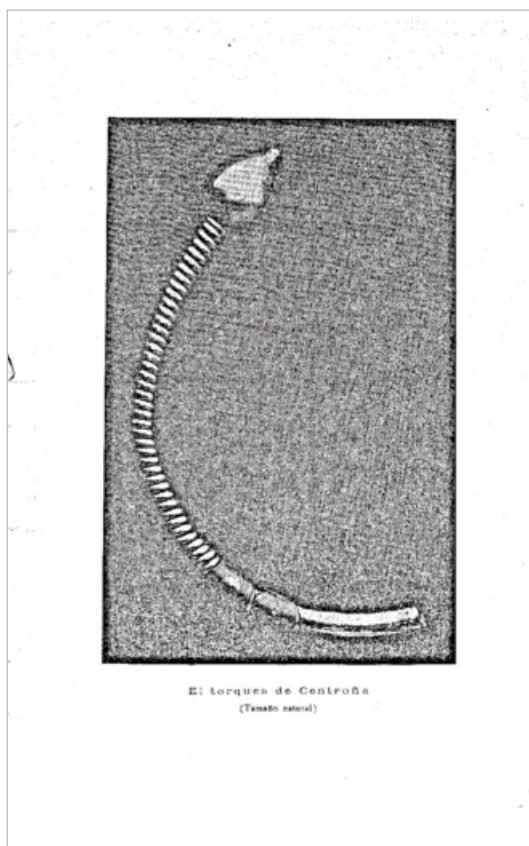

Figura 13 (4): Artigo de Murguía

constancia de ningún destes relatos no lugar da aparición do Torques, si que os hai en varios lugares da comarca e de seguro que a noticia fixo aboiar estes elementos da memoria colectiva. Non sería demasiado atrevido supor a orixe de moitos deses contos en achados casuais semellantes ao que nos ocupa que, en tempos sen xornais nin historiadores, remataran converténdose en lendas ao pasar de boca en boca. Por outro lado, este mesmo acervo cultural formou parte tamén do argumentario do ideario celtista para consolidar socialmente o mito de orixe que sustentaría o nacionalismo galego.

O Torques de Centroña non volve a aparecer en prensa especializada ata 1923 en que Federico Maciñeira o menciona por dúas veces como referencia entre outros e sen aportar datos individuais salientables nun artigo extenso publicado como o de Murguía no Boletín da RAG¹⁵.

15. MACIÑEIRA, F.: *Un nuevo torques gallego de oro*. BRAG, nº 155-156. T-13, A Coruña. 1923. p. 391.

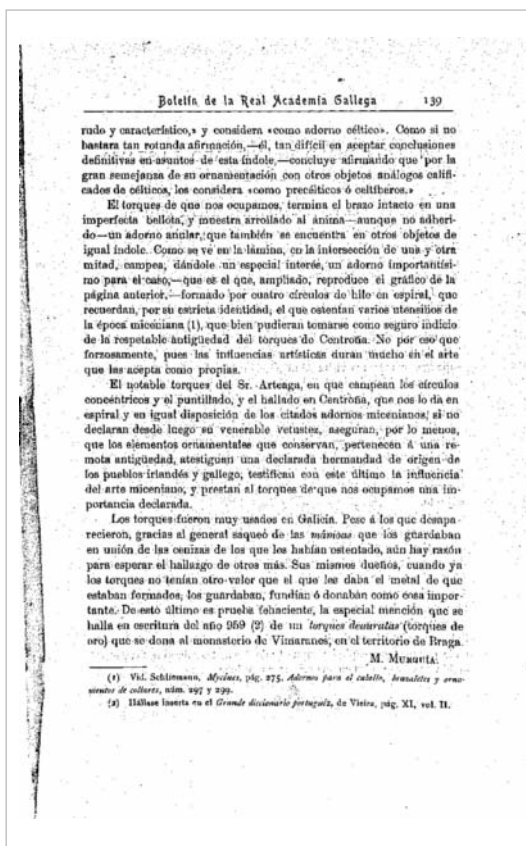

Figura 13 (4): Artigo de Murguía

Máis tarde, en 1932, unha catalogación de D. Florentino López Cuevillas¹⁶ aporta a seguinte descrición e a nova do lugar onde se atopaba o Torques de Centroña nese momento:

CASTRELO, CENTROÑA, PONTEDEUME.- No ano 1912 atopou un labrego chamado Xohan Leira n-unha finca sua coñecida pola "Casa Vella" a metade de un torques de ouro con haste de seición circular e remates en landra. A decoración de ista xoia cando estaba enteira, debía consistir n-un aramio enrolado nos dous terzos inferiores do haste i-en catro apricacions de espirais de filigrana. (Lámina IX). Está na colección de Blanco Cicerón.

16. LÓPEZ CUEVILLAS, F.: *Os torques del NW. hispánico*. Archivos do Seminario de Estudos Galegos nº 4. Santiago de Compostela. 1932, p. 97-130.

Dende entón o Torques de Centroña aparece nomeado en numerosos estudos e catalogacións sen aportación de datos novos, facendo referencia unicamente ao artigo matriz de Murguía, e sen análises rigorosos de primeira man redactados á vista do obxecto. Algúns deses estudos onde se menciona son os seguintes¹⁷:

- Couceiro Freijomil, A.: *Historia de Puentedeume y su comarca*. Editorial Compostela. Santiago. 1944. p. 12 [Remite ao artigo de Murguía e inclúe a fotografía de detalle das espirais de filigrana procedente do mesmo]
- Monteagudo, L.: *Torques castreños de alambres enrollados*. Archivo Español de Arqueología, 25. 1952, pp. 287-296.
- López Cuevillas, F.: *Las joyas castreñas*. Madrid. p.24 Archivos do Seminario de Estudos Galegos, 4 p. 97-130. Santiago de Compostela. 1953
- Peinado y Gómez, N.: *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Lugo 1975 [Inclúe adscrición cronolóxica ao s.VI a. C.]
- *Catálogo de la Colección de orfebrería prerromana en Galicia (Blanco Cicerón) Propiedad del Ilmo Sr. Álvaro Gil Valera depositada en El Museo Provincial de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo, 1975. 37 páxinas. [Co nº. 22 do catálogo describe: (...) *Está compuesto de una pequeña parte del centro, un brazo o cuerno revestido de un hilo de alambre y una perilla en forma de bellota. Como adorno, separando la parte central del brazo, tiene dobles roleos o bulas, usando el procedimiento de la filigrana. Mide unos 18 centímetros de largo y pesa 6 onzas. Puede pertenecer al segundo período de la primera Edad de Hierro o época de Hallstatt o sea el siglo VI antes de J.C.*]
- Acuña Castroviejo, F. e Casal García, R.: *Un novo torques de aramios enrollados*. Brigantium. Boletín do MAeH de A Coruña vol. 5. 1984-1985. pp. 261-269
- Reimao Queiroga, F. *Dois torques castrejos do Ashmolean Museum Oxford*, Portvgalia, Nova Série, vol. VIII, 1987, p. 61
- Balseiro García, A.: *El oro prerromano en la provincia de Lugo*. MPL, Deputación Provincial de Lugo. Lugo, 1994
- Prieto Molina, S.: *Los torques castreños del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutun, nº 7, 1996, pp.195-223. [Nesta catalogación figura baixo a denominación Torques de Castrelo e adscríbese ao Tipo V, Subtipo VA2 dentro da taxonomía proposta pola autora e na que realiza un exhaustivo traballo comparativo. Inclúe descrición con datos dimensionais, bibliografía e un croquis non demasiado preciso]

Pero ata o momento da publicación da presente monografía, dende o artigo de Murguía de hai cen anos, o único traballo que realiza unha achega máis detallada do Torques de Centroña e o inventario realizado por Aurelia Balseiro García, museóloga e actual directora do Museo Provincial de Lugo. A obra de Balseiro titulada *El oro*

17. Para unha maior información bibliográfica cfr. o resto dos artigos da presente monografía.

*prerromano en la provincia de Lugo*¹⁸ (fig. 14), editada luxosamente pola deputación Provincial de Lugo cunhas espectaculares fotografías de Eduardo R. Ochoa, contén a Memoria de Licenciatura da autora de 1991 con información de primeira man que foi conseguida visitando diferentes museos e traballando directamente cos obxectos que estaba a analizar. Tras desenvolver diferentes temas relacionados coa ourivería no NO peninsular, Balseiro presenta o seu catálogo formado por unha completa serie de fichas individualizadas e ilustradas con toda a información existente ata aquel momento de cada unha das pezas estudadas.

Na ficha número 32 do catálogo, correspondente ao *Torques de Centroña (Fragmento)*, inclúese datos dimensionais (con erros) e materiais (ouro). O número 22 de

Figura 14: El oro prerromano en la provincia de Lugo de Aurelia Balseiro

18. BALSEIRO GARCÍA, A.: *El oro prerromano en la provincia de Lugo*. MPL, Deputación Provincial de Lugo. Lugo, 1994, pp.180-186

inventario do Museo Provincial de Lugo onde se localiza nese momento e a data de ingreso no mesmo a 28-11-1974. A adscrición cultural (castrexa) e a cronoloxía (III-I a.C.). Unha breve descrición formal, o dato da pertenza á colección Gil Varela e unha bibliografía con catro títulos.

Seguidamente van tres páxinas con cadansúa fotografía de excelente calidade: unha do Torques completo, unha do detalle das espirais de filigrana e outra do detalle do remate.

Por último un extenso comentario con algúns datos xa coñecidos e outros novedosos:

(...) se encuentra actualmente en depósito en el M.P.L.

Responde al tipo ártabro de Monteagudo (...). Sin embargo posee la particularidad de ostentar dos espirales dobles de filigrana aplicada, el único caso conservado en el Norte de Galicia con más de una espiral doble flanqueando la parte central de la varilla, que no tiene decoración alguna, pero sigue la misma composición que todos ellos: alambre enrollado-espiral-tercio central liso.

La varilla de sección circular varía ligeramente de grosor (...) y es maciza, no así el remate en forma de perilla o bellota, pues tiene un agujero pequeño que demuestra su osuiedad.

Remata o seu comentario nomeando unha serie de torques da mesma tipoloxía, reiterando a súa orixinalidade polo uso das dúas espirais dobres e rexeitando por demasiado atrasada a datación no s.VI a. C. proposta por Peinado en 1975.

O Torques de Centroña ven aparecendo de forma esporádica en diversos tipos de publicacións do eido local ou comarcal como guías turísticas, revistas de festas patronais ou artigos divulgativos en diversas publicacións periódicas, moitas veces vencellado ao cercano castro de Castrelo (Centroña-Perbes) ou á tamén próxima Vila Romana de Centroña e sempre con relación á protohistoria e antigüidade da comarca e con referencias esencialmente ás obras de Murguía e Couceiro Freijomil. Mención aparte, polo seu carácter local, merecen as aparicións do Torques de Centroña na revista Cátedra adicada aos estudos locais:

- González Fernández, A. e Ricart Guillot, S.: *A ordenación do Territorio presente a través da afirmación do espacio pasado. O Patrimonio Arqueolóxico de Pontedeume*. Revista Cátedra nº 4. 1997. Pontedeume. [Aparece referido ao Castro de Centroña e cita varias referencias bibliográficas.]
- Murguía, M.: *El torques de Centroña*. Revista Cátedra nº 7. 2000. Pontedeume. [Reproduce integramente o artigo publicado no Boletín da RAG en 1912 pero as ilustracións son máis recentes.]
- Gómez Filgueiras, F.: *Centroña, Centronia & Cén-Taranua, Iadoni & Huddon*.

Revista Cátedra nº 13. 2006. Pontedeume. [Establece unha relación entre as dúas espirais dobres do Torques e o deus galo Taranis.]

- de Castro Álvarez, C.: *Prehistoria, Edades Antigua y Media en la comarca eumesa: Bibliografía y estado de la cuestión*. Revista Cátedra nº 14. 2007. Pontedeume. [Repaso e actualización das fontes de investigación de diferentes temas da historia local.]

Pero entre as publicacións sobre temas relacionados coa historia comarcal destaca a obra de referencia de Isidoro Millán González-Pardo *Toponimia del concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su puebla y alfoz*¹⁹ (fig. 15), editado a partir dun informe toponímico realizado en 1976. No comentario adicado ao topónimo Castrelo fai o seguinte comentario de interese:

En el lugar de CASTRELO ocurrió el hallazgo en 1912, por el labrador Juan Leira, del famoso torques de Centroña. Debo advertir aquí que, aunque los descriptores del objeto llaman al sitio, en el que tenía la finca el labrador, Casa Vella o Eira Vella, don Francisco Filgueira Fraga y don Constantino Tenreiro Carpente me lo nombraron, en CASTRELO, As Casas Vellas. Les entendí que el paraje era, y continúa hoy, inhabitado. Presumo la posibilidad de que el microtopónimo aluda a ruinas de viviendas castreñas. Columbré As Casas Vellas desde CASTRELO. Cae hacia el extremo E. o NE. de Os Castros. Cuentan mis informadores de “murallas que había nos

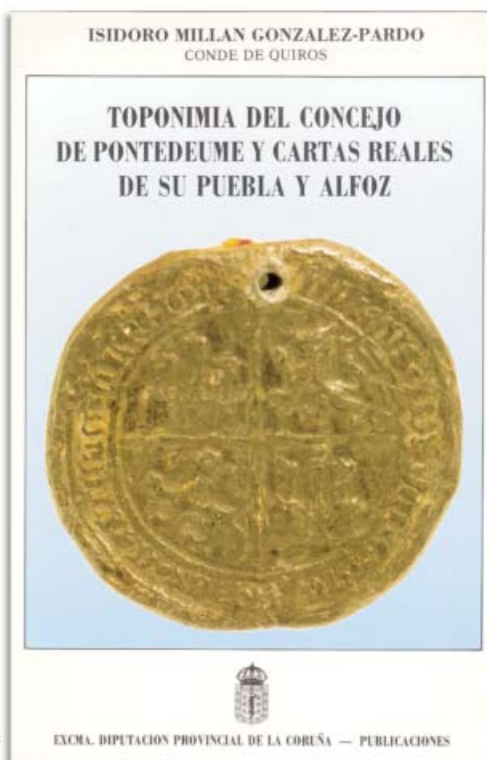

Figura 15: Toponimia del concejo de Pontedeume... de Isidoro Millán

19. MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia del concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su puebla y alfoz*. Deputación de A Coruña. 1987. p. 139.

Castros e de casas redondas, unha rodeada de foxo (?), cun muro de pedra” y de “un muiño de man que atoparan esgarabellando” y que en un sitio denominado A Rega (...) “víanse covas e murallas e unha zanxa que iba polo fondado do monte, aveirada de pedras, hoxe todo moi desfeito”. Apunta esta descripción a los restos del castro: casas circulares y, acaso, fosos y ante murallas.

ESTE TORQUES, DE QUEN É?

A familia Leira tiña que estar encantada vendo multiplicarse o valor do metálico froito da súa terra. De 25 pesetas da estimación inicial do reloxeiro local sobe rapidamente ás 450 do especialista coruñés. Segundo o xornalista de *Ecos del Eume* ofrecían finalmente por esta metade de colar 1.000 pesetas, e segundo o xornal pontevedrés *La Correspondencia Gallega* só 500, que tampouco debía ser unha cantidade desprezable, e que foi exactamente o que recibiu a familia Leira, segundo nos contou a súa neta: “100 pesos deron por el”²⁰. Descoñecemos quen foi o comprador directo por non quedar documento ningún da operación, o que sí sabemos con seguridade é que o Torques acabaría formando parte da colección de Blanco-Cicerón²¹, coa máis que probable mediación de Manuel Murguía.

O coleccionismo é un fenómeno que comeza co cambio no pensamento da Europa medieval á renacentista. O comercio coas Indias, o descubrimento de América fan chegar ao vello continente relatos e descrições de paisaxes, animais, plantas obxectos e costumes de países exóticos que suscitan o interese das clases poderosas entre as que despuntaba unha nova: a burguesía. Este interese axiña reflectiuse nunha verdadeira arela por posuír obxectos “raros” como medio tanto de satisfacer a curiosidade como de competir entre personaxes da mesma clase na procura de distinción. Son famosas coleccións de reliquias como a do rei Filipe II o as de obras de arte do Vaticano, cando en Roma empezaban a desoterrarse e a apreciarse as antigüidades romanas ata entón desprezadas por obra de pagáns.

Nos séculos XVIII, o da Ilustración, e XIX, en paralelo ao desenvolvemento da burguesía o coleccionismo acada unha nova dimensión. Por un lado as grandes coleccións institucionais racionalízanse e aparecen os primeiros museos, pinacotecas, gliptotecas, xardíns botánicos, etc. e por outro o fenómeno da colección espállase aparecendo moitos pequenos coleccionistas de obxectos de todo tipo: moedas, selos, estampas, etc. Chega un momento no que o coleccionismo convértese nun fenómeno digno de estudo por parte de psicólogos e mesmo filósofos. Os obxectos son fetichizados e perden a súa función de ser utilizados para obter unha nova: a de ser posuídos, na que entran en xogo aspectos

20. Entrevista persoal con Ana Mª Leira Fernández e Ramón . Castrelo, Centroña 24/07/12.

21. Cfr. López Cuevillas, F. (1932) e Acuña Castroviejo, F. e Casal García, R. (1984-1985).

como a sexualidade e a morte, o obxecto é “abstraído da súa función e volto relativo ao suxeito”²².

Na Galicia de 1912 o desenvolvemento social é tardío e a clase burguesa escasa, como xa vimos, e personaxes como Blanco-Cicerón hai poucos, apenas Joaquín Arias, Casto Sampedro ou Federico Maciñeira.

Ricardo Blanco-Cicerón Núñez²³ (fig.16), nace en Tui o 24 de outubro de 1844 no seo dunha acaudalada familia de propietarios e rentistas, estuda Dereito en Compostela e retorna á vila natal na que chega ao cargo de alcalde entre 1877 e 1879. Ao ano seguinte trasládase de novo a Compostela onde ficará definitivamente, contraendo matrimonio con Herminia García de la Riva e establecéndose no número 3 da rúa Senra. Exercerá a avogacía e ocupará un lugar sobranceiro na sociedade da época formando parte de diferentes sociedades económicas, culturais e relixiosas como a Sociedade Económica de Amigos do País, a Sociedade Pro-monte de Sta. Tecla, o Banco Simeón (fundado polo seu cuñado), a Caja de Ahorros-Monte de Piedad de Santiago, a Cofraría do Rosario de Santiago ou a Real Academia Galega. Era home moi relixioso, especialmente devoto de San Telmo patrón de Tui, e fixo numerosas doazóns a institucións relixiosas. De ideoloxía carlista, reunirá un dos arquivos documentais sobre o Carlismo máis importantes de Galicia.

Figura 16:
Ricardo Blanco-
Cicerón Núñez

Pero a faciana máis coñecida de Blanco-Cicerón foi o coleccionismo. Conseguiu reunir unha amplísima e heteroxénea colección de obxectos arqueolóxicos, artísticos e documentais. Participou como Vicepresidente da Sección de Arqueoloxía da Exposición Regional Gallega de 1909, para a que cede parte da súa colección. Sempre que puido amosou os seus obxectos tratando de divulgar, conservar e poñer en valor o patrimonio cultural galego. A escritora británica Annette Meakin abraíábase nese mesmo ano da “máis fabulosa colección de torques de ouro existente”, todos atopados en Galicia, con oito pezas máis tres doutro material.

Todo un fondo patrimonial no que acabaría incluído o Torques de Centroña, pero que á súa morte, acaecida en 1926, sería repartido entre os seu herdeiros e os obxectos espallados por diferentes museos, institucións académicas e outras coleccións particulares de toda Galicia. A de ourivería sería mercada na súa totalidade por outro coleccionista: Álvaro Gil Varela.

Álvaro Gil Varela (Lugo 1905-Madrid 1980) responde a un perfil de coleccionista moi diferente ao do seu predecesor na propiedade do Torques de Centroña. Era un empresario de formación técnica que na súa época de estudante aloxouse na Residencia de Estudiantes, a partir de 1931 traballou e colaborou co doutor Gallástegui en xenética

22. BAUDRILLARD, J.: *El sistema de los objetos* Siglo XXI eds. Madrid, 1969, p.98.

23. SÁNCHEZ-CHAS DÍAZ, B. e ACUÑA CASTROVIEJO, F.: *Ricardo Blanco-Cicerón, apunte bibliográfico*. No catálogo da exposición Olladas dunha época. Museo do Pobo Galego, Compostela ,2009. Blanco Cicerón son os apelidos do seu pai que el une formando un só composto.

animal, no seo da Misión Biológica de Galicia e ampliou estudos en Alemaña en 1934. De ideoloxía galeguista e republicana, foi membro do Partido Galeguista, sufriu o cárcere durante a Guerra Civil e foi desposuído dos seus títulos académicos no franquismo. Profesionalmente ocuparía cargos directivos na empresa Zeltia e en Transfersa. No eido da cultura mantivo un intenso labor de mecenádego, colaborando na fundación da Editorial Galaxia e aportando valiosas colaboracións económicas e artísticas á Fundación Penzol e axudas a artistas e escritores como Ricardo Carballo Calero. Tamén foi membro de honra da Real Academia Galega e membro da Academia de Belas Artes de San Fernando, distinguido co Pedrón d'Ouro e foi nomeado Fillo Predilecto da cidade de Lugo.

Figura 17: Álvaro Gil Varela por Óscar Cela

O labor coleccionista de Gil Varela levoulle a adquirir numerosas importantes obras de arte galega contemporánea (Corredoira, Castelao...) e clásica española e catalana, ademáis da mencionada colección de ourivería dos hedeiros de Blanco-Cicerón entre os que se incluía, ademáis do noso Torques, o Carneiro Alado e máis o Torques de Burela, que fora adquirido directamente polo propio Gil Varela en 1960, ambas pezas de incalculable valor.

Boa parte deste conxunto foi depositado entre 1955 e 1980 por Gil Varela e a súa esposa Antonia Arias no Museo Provincial de Lugo (fig 17). En concreto, a colección de 45 pezas de ourivería, que estaba depositada no Banco de Bilbao de Santiago de Compostela, é depositada no Museo o 28 de febreiro de 1974 “para su guardia y custodia, en calidad de depósito, y su exhibición en las vitrinas por él mismo donadas”.

Así pois, o Torques de Centroña chega ao Museo Provincial de Lugo xunto a outros 14 torques enteiros ou fragmentados e máis o resto de pezas do legado Gil Varela (fig. 18). E semellaba que aquí ía permanecer indefinidamente, ata que en marzo do 2009 unha sentenza da xuíza Ángela Galván Gallegos do xulgado de 1ª instancia nº 2 de Lugo estima íntegramente unha demanda interposta polos sucesores de Álvaro Gil Varela pola que reclamaba a propiedade das pezas depositadas e que xa dende o 8 de marzo do ano 2000, os agora demandantes, reclamaban ao ente provincial. En xaneiro de 2010 a Audiencia Provincial volve dar a razón aos herdeiros obrigando á institución a devolver as obras. A Deputación recorre ante o TSXG sen éxito e as negociacións coa familia quedan interrompidas cando o organismo provincial, en febreiro do mesmo ano, presenta recursos extraordinario por infracción procesal e de casación ante o Tribunal Supremo. Finalmente, estes recursos resólveos o alto tribunal dando novamente a razón á familia en xuño de 2013²⁴.

Entrementres, diversas iniciativas cidadáns e académicas respaldan a declaración do legado Ben de Interese Cultural (BIC), coa que estaría dotado da protección establecida

24. O contencioso entre os sucesores de Gil Varela e a Deputación Provincial de Lugo pódese seguir consultando a versión dixital do diario El Progreso <http://elprogreso.galiciae.com> e nas edicións de Lugo de La Voz de Galicia.

na lei²⁵ e garantiría a exhibición pública do mesmo. O 27 de xullo de 2013, a Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago de Compostela remítelle á Xunta de Galicia unha solicitude formal de declaración BIC da colección de 44 pezas (43 de ouro e 1 de prata) de ourivaría prerromana, esta petición é unha achega cualitativa ás providencias internas da propia Dirección Xeral do Patrimonio Cultural que se traduciron no informe-proposta da arqueóloga do Servizo de Planeamento e Inventario do 12 de xuño de 2013. A Facultade de Xeografía e Historia da USC envía un breve informe, unha bibliografía e un catálogo completo con fichas detalladas de cada peza baseado nas obras de Balseiro e de Peinado. O 14 de outubro do mesmo ano a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria resolve incoar procedemento para a declaración BIC da colección Álvaro Gil de orivaría prerromana e comunicar esa resolución ao Rexistro Xeral de Bens de Interese Cultural para a súa anotación preventiva²⁶. Con esta resolución iníciáanse os trámites administrativos para a declaración definitiva de BIC da colección, o cal, de terse feito no seu debido momento houbera evitado o que finalmente ocorreu: o 24 de outubro de 2013, ao día seguinte da publicación no DOG da resolución mencionada, os herdeiros de Gil Varela, facendo uso dos seus dereitos recoñecidos polo Tribunal Supremo, retiraron a colección das dependencias do Museo provincial de Lugo levándoa a un paradoiro descoñecido.

Esa é a situación do legado Gil Varela ao día de hoxe. Esta ausencia de protección dun ben de tanta importancia fai dubidar á cidadanía da competencia das administracións por non establecer esas cautelas legais coa debida anticipación.

Esta foi a verdadeira traxectoria do Torques de Centroña e malia que algúns aseguren telo visto exposto en Pontedeume nunca foi tal. A xoia que foi exposta como Torques de Centroña nos locais da OJE, actual Casa da Xuventude, no ano 1971 con motivo da celebración do VII Centenario da fundación de Pontedeume²⁷ en realidade era o de San Martiño do Porto que, aínda que moi parecido, non é igual. O engano estendeuse a través do tempo porque na edición conmemorativa, que con tal ocasión se publicou da *Historia de Puente deume y su comarca*²⁸ de Couceiro Freijomil,

Figura 18: O Torques de Centroña no Museo Provincial de Lugo por Pepe Álvarez (El Progreso)

25. Lei 8/1995, de 30 de outubro, do Patrimonio Cultural de Galicia. Capítulo I, artigos 8 a 16.

26. DOG do 23 de outubro de 2013.

27. Celestino Sardiña, alcalde na época e presidente da comisión organizadora dos actos do VII centenario da fundación de Pontedeume, en entrevista persoal, marzo de 2012. Actas do CIT Ría de Ares.

28. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Puente deume y su comarca*. 2ª ed. Imprenta Vda. Miguel López Torre. Pontedeume, 1971. p. 13.

ilústrase a noticia do Torques de Centroña cunha fotografía de Tito Ríos do que realmente é o Torques de San Martiño (fig.19). Esa é a edición que conservan en moitos fogares eumeses e pola que moitos son os que cren que o Torques, aínda que partido, está completo.

O Torques de San Martiño do Porto (Cabanas), como xa comentamos máis enriba, foi atopado tamén casualmente por un labrego nas proximidades do castro de As Modias. Foi adquirido a Ernesto Freire pola Deputación Provincial de A Coruña o 22 de outubro de 1868 pola cantidade de 258 escudos. Na década de 1950 é estudado por Luis Monteagudo e estará exposto no Museo de Belas Artes de A Coruña ata o seu traslado en 1982 ao Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón na mesma cidade²⁹. A confusión proviña precisamente do museo coruñés no que constaba etiquetado como Torques de Centroña.

Torques de S. Martiño do Porto, foto Ríos, ilustrando a Historia de Pontedeume...en 1971

CONCLUSIÓN

A conclusión principal á que podemos chegar tras a lectura deste relato é que, pola sucesión de circunstancias que concorreron no achado e na época en que aconteceu, foi unha sorte que o achado casual dun obxecto de grande valor arqueolóxico e histórico non rematara coa súa desaparición, por destrución na fundición ou por saída das nosas fronteiras, malia a indeterminación na que se atopa na actualidade por estar a cargo da decisión dos particulares propietarios.

29. LUACES ANCA, J. e TOSCANO NOVELLA, C.: *Cabanas historia y patrimonio cultural*. Concello de Cabanas. Mayo 1999. p. 28.

Vimos como no caso do torques de San Martiño do Porto a sorte non foi a mesma, xa que logo logrouse salvar in extremis e consérvase en museo público, aínda que esnaquizado. Mellor foi a doutros achados casuais ocorridos en territorio eumés en mellores circunstancias e que tamén remataron coa musealización das pezas, como o chamado Hermes Cuadrifaz aparecido en 1924 no lugar de San Calcón en Esteiro cando se realizaban obras para a construción do camiño veciñal de Pontedeume a Ombre e que rematou, despois de moitos anos, en 1962 depositada no mesmo museo coruñés³⁰. Outra peza atopada fortuitamente e que tamén podemos ver no Museo de San Antón de A Coruña é a Estela Funeraria galaico-romana atopada en 1938 en San Pedro de Grandal (Vilarmarior)³¹. No mesmo Museo pódense contemplar, ademais, os restos atopados por J.M. Luengo³² na primeira escavación metódica no concello en 1950, trátase dos materiais procedentes da Vila Romana de Centroña, no lugar de O Cerrulo desa parroquia.

Pero outros achados casuais non tiveron a mesma fortuna, como o Tesouriño de Moedas Romanas que aparecera en 1916 nun sitio chamado Algara, no lugar de Bermaño e parroquia de Perbes (concello de Castro, actual Miño)³³ do que se ignora o paradiro e que posiblemente foi vendido a diversos coleccionistas particulares. Ou outros posibles achados dos que nin sequera chegamos a ter noticias.

Mesmo nas poucas escavacións arqueolóxicas feitas con rigor, o paradiro dos materiais achados, malia ser depositados en institucións foron as veces extraviados por simple negligencia. Tal foi o caso dalgúns restos de mosaico da intervención na Vila Romana de Centroña e máis dos restos aparecidos no xacemento romano de Sopazos investigado por A. del Castillo en 1928³⁴ que quedaron no concello de Pontedeume, desaparecendo cando as obras de rehabilitación do edificio en 1974. O perdido perdido está.

Hoxe en día o Patrimonio Histórico Cultural está protexido pola lexislación. Ademais de varios convenios internacionais subscritos polo Estado Español, hai unha normativa europea³⁵, unha normativa estatal³⁶ e unha normativa específica da Comunidade Autónoma de Galicia³⁷. En concreto, a Lei 8/1995, de 30 de outubro, do *Patrimonio Cultural de Galicia*. Título III. Do *Patrimonio Arqueolóxico* que establece o seguinte:

30. LUENGO MARTÍNEZ, J.M.: *Piezas del Museo Histórico Arqueológico de La Coruña*. Revista do Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses. 1967. Reeditado en Revista Cátedra nº 13. Pontedeume. 2006. pp. 475-480.

31. DEL CASTILLO, A.: *Hallazgos arqueológicos*. Boletín de la Real Academia Gallega t. XXII, nº 264. A Coruña. 1942 p.327.

32. LUENGO MARTÍNEZ, J.M.: *Las excavaciones de la villa romana de Centroña-Puentedeume (La Coruña)*. Cuadernos de Estudios Gallegos t. XVII nº 51. Compostela. 1962. Tamén menciona o Torques.

33. MARTÍNEZ SALAZAR, A.: *Del tesoro de monedas de Algara*. Boletín da Real Academia Galega nº 106. A Coruña. 1916. Reeditado en Revista Cátedra nº 8. Pontedeume. 2001. pp.281-292.

34. DEL CASTILLO, A.: *Hallazgo de restos romanos en Puente deume*. Boletín de la Real Academia Galega t. IX, nº 206. A Coruña 1928 p.55, 56.

35. *Tratado constitutivo da Comunidade Económica Europea*, de 25 de marzo de 1957. Artigos 36 e 128.

36. *Constitución Española*: Artigos 9, 44, 46, 48, 50, 148 e 149. *Lei 7/1985*, de 2 de abril, reguladora das *Bases de Réxime Local*. Artigos 2 e 25. *Lei 16/1985*, de 25 de xuño, do *Patrimonio Histórico Español*.

37. *Estatuto de Autonomía de Galicia*. Lei Orgánica 1/1981, de 6 de abril. Artigos 27 e 38. *Lei 8/1995*, de 30 de outubro, do *Patrimonio Cultural de Galicia*.

Artigo 1. Obxecto

1. O patrimonio cultural de Galicia está constituído por todos os bens materiais e inmateriais que, polo seu recoñecido valor propio, deban de ser considerados como de interese relevante para a permanencia da identidade da cultura galega a través do tempo.

Artigo 59. Achados Casuais

1. Para os efectos da presente lei, terá a consideración de achado casual o descubrimento de obxectos e restos materiais que posúan os valores que son propios do Patrimonio Cultural galego e fosen descubertos por azar ou como consecuencia de calquera tipo de remocións de terra, demolicións ou obras de calquera índole.

2. O descubridor dun ben que teña a consideración de achado casual deberá de comunicar inmediatamente o seu descubrimento á Consellería de Cultura.

Artigo 60. Dereito a premio

1. O descubridor e o propietario do terreo no que se atopase un achado casual terán dereito a percibir da Xunta de Galicia en concepto de premio unha cantidade igual á metade do valor que en taxación legal se atribúa, que se distribuirá entre eles por partes iguais. A valoración será realizada pola Comisión Superior de Valoración de Bens Culturais de Interese para Galicia. Polo que se refire a bens inmobles, estes non devengarán dereito a premio.

2. O incumprimento das obrigas previstas no artigo anterior privará ó descubridor e, se é o caso, ó propietario do terreo do dereito a premio, e os obxectos quedarán depositados no museo que determine a Consellería de Cultura, con independencia das sancións que procedan.

“Es obligación de todos los que disponemos de posibilidades económicas ayudar a que se conserven las obras de arte en sus lugares de origen, evitando que se marchen al extranjero, como ocurrió con otras piezas de alto valor que hoy hay que ir a admirar a museos distantes muchos kilómetros de los lugares de donde fueron halladas”

Álvaro Gil Varela

El Progreso, 1 de marzo de 1974

O TORQUES DE CENTROÑA (PONTEDEUME, A CORUÑA) NA OURIVERÍA CASTREXA

Aurelia Balseiro García

“... Cuenta que entre los ártabros, que son los pueblos más remotos de Lusitania hacia el Noroeste, la tierra tiene eflorescencias de plata, estaño y oro blanco (por estar mezclado con plata) y que esa tierra la arrastran los ríos...”

Estrabón (Geografica, III, 1,9)

“... al final viven los ártbaros cerca del cabo que llaman Nerio... los ártabros tienen abundantes ciudades agrupadas, en el golfo que los navegantes y los que frecuentan estos lugares llaman Puerto de los Artabros...”

Estrabón (Geografica III, 3,5)

OURIVERÍA CASTREXA

A ourivería é unha das manifestacións materiais máis representativas da cultura castrexa e algunhas das súas producións como os torques son moi coñecidas, de tal xeito que aínda que non transcenda todo o seu simbolismo e significado convertéronse nun elemento e/ou icona asociado á nosa protohistoria e utilizado incluso hoxe en día con diversas finalidades.

Unha das características máis salientables da ourivería castrexa é o predominio do ouro como materia prima demostrado, ademais de nas propias pezas, na referencia documental das citas clásicas de Posidonio e Estrabón sobre a riqueza aurífera do Noroeste peninsular. A presenza de metais no territorio xunto cos produtos deles derivados avalan a existencia dunha metalurxia no NO peninsular dende o III milenio a. C., sendo os xacementos auríferos coñecidos e logo explotados a maior escala polos romanos.

Tamén se está a establecer a Idade do Ferro como un dos momentos de maior esplendor das producións ourives no NO, como resultado tanto da tradición autóctona e atlántica da Idade do Bronce como das novas técnicas e modelos de influencia mediterránea, polo que se pode falar, en xeral, dunha gran destreza e dominio da tecnoloxía para a metalurxia do ouro en época prerromana.

Entre as xoias máis sobranceiras da ourivería castrexa, ademais dos torques desenvólvense outras pezas como as arracadas, brazaletes e diademas e outras de dubidosa fun-

ción pero tamén realizadas en ouro como placas, espirais, diademas, apliques,... que compaxinan a súa función de adorno coa de símbolo de riqueza ou poder. Non obstante, a consideración xeral destas xoias áureas prerromanas como bens de prestixio non deixa de lado o seu estudo dentro das esferas económica e espiritual cos conseguintes valores comerciais e outros relacionados co mundo das crenzas, ademais do devandito aspecto social.

TORQUES

Os torques defínense como adornos de pescozo ou colares ríxidos metálicos mencionados e utilizados por gregos e romanos que os consideraban característico dos pobos bárbaros (europeos e asiáticos) que os utilizaban como un símbolo de determinados guerreiros ou persoeiros importantes dentro dunha elite social e incluso como distintivo dos deuses ou da divindade (como o deus galo Cernunnus). Os propios romanos logo os incorporarían tamén dese xeito ao seu panteón (asignándolle este atributo a Mercurio, por exemplo) pero tamén como condecoración militar ou trofeo de guerra (*dona militaria*), na etimoloxía de nomes como Torcuato¹ (“adornado cun colar/torques”), como ofrenda votiva, en contextos funerarios ou como agasallo. Tamén aparecen en numerosas esculturas, relevos, moedas, vasos, caldeiros, etc.

Esta concepción dos torques adscribíse cronolóxica e culturalmente á Idade de Ferro europea coincidindo co momento de máximo esplendor destas xoias aínda que subsistirán nos primeiros séculos da nosa Era en plena romanización. Na península ibérica hai tres áreas de produción de torques ben caracterizadas: os torques ibéricos propiamente ditos (no Sur), os torques celtibéricos (na Meseta) e os torques castrexos (no NO). Entre elas existen evidentes relacións tamén apreciadas na ourivería a través das influencias nas distintas morfoloxías e técnicas.

Con anterioridade á Idade do Ferro tamén se constatan prototipos de torques metálicos (torques-lingote) en Centroeuropa, Europa occidental e no Levante mediterráneo perante a Idade de Bronce. Neste mesmo período na península Ibérica a dispersión de torques concéntrase en Estremadura e Sur de Portugal sendo interpretados como parte de depósitos ou ocultacións.

A pesar da súa derivación do latín *torquis* non necesariamente teñen que ter a variñña retorcida.

FUNCÍONS E SIGNIFICADO:

Con toda esta tradición histórica e artística os torques adquiren distintos significados e adoptan formas características identificativas segundo a sociedade na que se desen-

1. Referida ao romano Tito Manlio que ao vencer a un guerreiro galo e arrincarlle o seu torques foi aclamado dese xeito polos soldados.

volve esta peza tan representativa da ourivería prerromana, aínda que, a pesar da dispersión xeográfica e da cronoloxía, existan denominadores comúns como ese simbolismo de poder ou status social. Porén, os torques castrexos desenvolveron unha tipoloxía peculiar cunha tecnoloxía característica tanto nos sistemas de elaboración/fabricación como na decoración, establecendo uns morfotipos identificativos asociados a varias áreas xeográficas no contexto territorial da cultura castrexa que os independizan, en conxunto, doutras culturas. Cualitativa e cuantitativamente² podemos afirmar que os torques son as pezas máis representativas da ourivería castrexa.

FUNCIÓN DAS XOIAS PRERROMANAS: BENS DE PRESTIXIO

EIDO ESPIRITUAL	EIDO SOCIAL	EIDO ECONÓMICO
– Ofrendas rituais – Enxovais funerarios – Depósitos votivos – Distintivo de deuses	– Ornato/abalorio – Exhibición de poder/riqueza – Indicadores de xerarquía – Distintivo dunha comunidade	– Acumulación de riqueza – Intercambios – Relacións comerciais – Agasallos - Relacións políticas – Inversión – Medida de valor: premoeda

Outra cuestión singular é a do xénero posto que os torques adoitan ser usados por homes e mulleres segundo a época e a cultura na que se integren. Na cultura castrexa os torques áureos eran de uso maioritariamente masculino a diferenza doutras áreas da península como a ibérica, e así aparecen en distintas representacións asociadas a varóns de determinado rango ou estatus como nas esculturas pétreas, xunto con outros elementos da panoplia dun guerreiro ou persoeiro de alto rango (brazaletes, armas, escudo...) na cabeza de Rubiás (Bande, Ourense), na escultura sedente procedente de Xinzo de Limia (Ourense), na cabeza de Anllo (Cea, Ourense) ambas as dúas no Museo Arqueolóxico de Ourense ou nos guerreiros galaicos da veciña Portugal³. A mesma tipoloxía do torques de Centroña tamén aparece representada nunha cerámica procedente de A Lanzada⁴ (Sanxenxo, Pontevedra) datada no s. I a.C. de xeito aillado e decorativo pero cun fondo de obxecto importante digno de ser amosado. Tamén aparece un torques representado na machadiña votiva de Cariño (A Coruña)⁵.

2. Dos máis de cen torques áureos castrexos coñecidos (segundo o inventario de Nuria Reboredo hai 120 torques)

3. Como as procedentes de Outeiro de Lezenho. Boticas, Vila Real ou a de Meixedo, Viana do Castelo, datadas no século I.

4. Conservada no Museo de Pontevedra

5. Conservada no Museo Arqueolóxico e Histórico de A Coruña.

Cerámica de A Lanzada. Museo de Pontevedra

No resto de Europa, a mediados da Idade de Ferro, hai constancia de torques de bronce como adorno feminino. Tamén o excepcional torque áureo de Vix (Francia) formaba parte do enxoval dunha muller nunha tumba datada entre o 500-480 a.C.

Por suposto, tamén é atributo de deuses/as e como tal aparecen representados en diversas manifestacións artísticas cos torques asociados á divindades ou a algún tipo de culto que os ligan ao mundo das crenzas espirituais. O feito de que aparezan portados ás

veces na man en escenas como as do caldeiro de Gundestrup⁶ e incluso na diadema de Ribadeo/Moñes, segundo interpretación de Marco Simón⁷, redunda nesa relación co mundo dos rituais e as crenzas espirituais⁸ con iconografías repetidas e similares para os deuses/as indíxenas logo romanizados cos mesmos atributos identificativos.

A súa amortización en tumbas de persoeiros ilustres (homes e mulleres) no ámbito europeo xunto con outros obxectos suntuarios é outra mostra desa relación cos símbolos de poder e estatus. Tamén o seu carácter votivo, de ofrenda, vincúlase a achados puntuais con varios obxectos localizados en zonas especiais a modo de depósitos⁹. En opinión de Marco Simón (2005:77) “expresan, en definitiva, a función do torques como mediador esencial co mundo divino ou a vontade das clases dirixentes de lexitimar o seu poder sobre a base da relixión e de autorrepresentarse en consecuencia”.

Ademais da súa función de adorno e os outros simbolismos devanditos, hai outra interpretación dos torques como posible paleo-moneda ou protomoeda ao ser susceptible de usarse como medio de intercambio ou medida de valor¹⁰ xa no II milenio a.C. polo metal utilizado na súa elaboración¹¹. Tamén Ladra (1999) apunta uns patróns de peso para os torques castrexos como posibles sistemas ponderais baseados no siclo fenicio (7,27 – 7,30 g.) como unidade metrolóxica básica. Este valor premonetal dos torques é unha liña de traballo interesante que se debería investigar en distintos ámbitos xeográficos.

En todo caso está claro que, independentemente da adscrición cronolóxica e cultural, os torques teñen un valor material e un valor simbólico evidentes.

O TORQUES DE CENTROÑA

Segundo Murguía este fragmento de torques atopouno Juan Leira na súa finca de Casavella, Castrelo, na parroquia de Centroña (Pontedeume) en setembro de 1912. O achádego foi publicado en *La Voz de Galicia* e o propio Manuel Murguía realizou un artigo que aparecería dous meses máis tarde no Boletín da Real Academia Galega.

Sobre as circunstancias do achado casual hai que subliñar a súa contextualización preto dun castro, pero sen máis datos coñecidos ou prospeccións arqueolóxicas realizadas.

6. Datado na Idade do Ferro, ca. 200-100 a.C. e conservado no National Museum of Denmark. A súa rica iconografía interprétase como unha mistura celta e tracia.

7. MARCO, F. (1994): “Heroización y tránsito acuático: Sobre las diademas de Mones (Piloña, Asturias)” en J. MANGAS y J. ALVAR (eds.), *Homenaje a J.M. Blázquez, II*. Madrid, pp. 318-348

8. Balseiro García, A. (2000): *Diademas áureas prerromanas. Análisis iconográfico y simbólico de la diadema de Ribadeo/Moñes*. Diputación de Lugo.

9. MARCO, F. (2005:71-72) relaciona a ofrenda votiva de torques cos achados europeos preto de elementos acuáticos da paisaxe e na zona do NO peninsular lugares como as marxes dos castros (torques de Foxados, Pontevedra) en “El torques como símbolo”, *Torques Belleza y Poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

10. Castro L.; “El origen de los torques” en *Torques, Belleza y Poder* (2002) p. 23.

11. RUÍZ-GÁLVEZ, M. L. (1996:162) sobre o significado da ourivería prerromana apunta a súa utilización como moeda de cambio, incluso cortada en fraccións e demostra a relación co poder e a súa ostentación.

Torques de Centroña. Detalles

Referida a súa aparición como fragmento, sen noticias da outra metade do torques a pesares de estar rota de xeito intencionado, posúe un indubidable interese posto que representa case a metade dun torques áureo. Non é o único torques castrexo atopado en anacos e/ou mesturado con outros obxectos valiosos, polo que podería entenderse como un atesouramento polo metal áureo ou unha ocultación máis que un abandono ou perda en circunstancias de perigo. Moitas xoias castrexas reutilízanse ou repáranse polos ourives, sobre todo tendo en conta a gran perdurabilidade temporal e a transmisión xeracional destes obxectos, e teñen aparecido conxuntos metalúrxicos que se interpretan como depósitos de fundidor ou acumulación de metal valioso a reutilizar.

A súa localización na provincia de A Coruña, zona máis setentrional da Cultura Castrexa e territorio dos ártabros, da nome precisamente a esta tipoloxía de torques como tipo ártabro, así denominado primeiramente por López Cuevillas (1951: 20-51) e Montea-gudo (1952), cos típicos arames enrolados en dous terzos da variña e remates en periñas¹². Pérez Outeiriño (1986 e 1990) denomínoa Morfotipo C1. Na clasificación dos torques da provincia de Lugo (Balseiro, 1994) establécese o Tipo V para os torques con arame enro-lado e remates piriformes cunha datación xeral entre os séculos III-I A.C.

Prieto (1996:202) coincide coa denominación Tipo V para os torques con arames enrolados nos dous terzos dos extremos da variña e remates en periña con tres subtipos, segundo a presenza ou ausencia de decoración co que este torques corresponderíase co subtipo VA2 pola presenza de un ou dous grupos de espirais realizadas mediante filigra-na, ou imitación desta técnica. Sinala que están máis representados na “área 2” ou territo-rio comprendido entre os ríos Eo e Ulla, xeograficamente adscrito aos ártabros, e ,en menor medida, na “área 3” (territorio comprendido entre os ríos Ulla e Limia). A presen-za puntual de tipoloxías similares en zonas distintas ás súas áreas de maior dispersión, pode apuntar circuitos de relacións comerciais ou de intercambios sociais de obxectos de valor porque a produción non deixa de ser autóctona, independentemente de que os ouri-ves foran ou non itinerantes.

Ao longo do século XX apareceron varios paralelos de torques de tipo ártabro na provincia da Coruña que se foron dando a coñecer: P&A, (1998:58); CASAL e FERNÁN-DEZ, (1998) como o torques de Bardaos I que se localizou no interior da croa do castro referido e máis tarde o torques da Croa de Bardaos II (LADRA, 2006) aínda que este ten a variña circular, remate piriforme e carece de decoración. O de Centroña ten a peculiari-dade de ostentar dúas espirais dobres de filigrana aplicada que se supón corresponderían con outras dúas na outra metade. Esta disposición de dobre parella de espirais de filigra-na é a única conservada do Norte de Galicia ata o momento pero segue a mesma compo-sición decorativa das variñas destes torques: arame enrolado-espiral-terzo central liso.

No Ashmolean Museum (Oxford, Reino Unido) atópase un torques tipo ártabro procedente de “la cultura ibérica de los castros de la Edad del Hierro” sen máis referen-cias que ben podería ser un exemplar desta mesma zona.

12. Outras clasificacións tipolóxicas establécense só en función da forma dos remates.

Máis que por paralelismo morfolóxico por cuestión xeográfica mencionaremos tamén o Torques da Coruña que se conserva no MAN con remates piriformes decorados e ocos pero a súa orixinalidade radica no especial desenvolvemento do aro ao combinar nos terzos inferiores a variña de sección romboidal sen decoración coa decoración de catro fíos torsionados e terzo central liso que o diferencia do de Centroña.

Hai noticia do achado doutro torques tipo ártabro en Sta. María de Ois (Coirós, Betanzos, A Coruña. MAN.) atopado preto do castro de Flores. Tamén de tipo ártabro con arames enrolados nos terzos laterais, a continuación dobre espiral de filigrana con botón central en cada lado e remates piriformes ocos. Dátase entre os séculos II a. C. – I d.C.

O torques de Viladonga II ten alma de bronce con baño de ouro recuberta nos terzos inferiores da variña por arames enrolados de ouro baixo seguido de dobre espiral con botón central a cada lado do terzo central liso de sección circular. Ao igual que o outro torques de Viladonga foron achados no castro, este nun contexto habitacional e o outro no antecastro.

No conxunto de Cangas de Onís¹³ (Oviedo. MAN.) hai fragmentos de torques de sección circular con arames enrolados sobre alma de prata e decoración á cera perdida con dobre espiral de botón central e outro con espirais de filigrana con botón central e pegadas de decoración de arames enrolados hoxe desaparecidos.

Do conxunto da Madorra, (Cospeito, Lugo) do MAN tamén hai torques con arames enrolados e filigrana ao igual que os tamén lucenses de Marzán, Burela, Recadieira II ou o coruñés de San Lourenzo de Pastor II (O Pino). Todos con arames, filigrana pero remates en dobre escocia.

Outro torques áureo do MAN de procedencia descoñecida presenta arames enrolados e a continuación na variña de sección circular dúas parellas de dobre espiral, non obstante, ten os remates en dobre escocia. A filigrana aplicada para as placas ou espirais non remata nun botón central¹⁴.

Entre os seus paralelos galegos, a pesares de que ningún posúe dobre parella de espirais de filigrana, hai outros que seguen esta mesma tipoloxía e composición decorativa agás no detalle devandito: torques de Viveiro (Lugo), os torques de Viladonga I e II (Castro de Rei, Lugo), torques de Orbellido (Vimianzo, A Coruña), torques de Ois (Betanzos, A Coruña), San Martiño do Porto (Cabanas, Pontedeume, A Coruña), torques de San Lourenzo de Pastor (O Pino, A Coruña), etc. Tamén os torques de Xanceda (Mesía, A Coruña) e outro de procedencia descoñecida de bronce-ouro, tamén conservado no Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña, teñen paralelismos, dentro das súas peculiaridades, co de Centroña.

Rematamos o apartado de paralelos mencionando o torques da Serra da Capelada (Ortigueira. MAN.) aínda que teña o aro de sección cadrada romboidal, os remates son

13. GARCÍA VUELTA, O. (2001): "El conjunto de Cangas de Onís. Arqueología del oro castreño asturiano". *Trabajos de Prehistoria*, 58, nº 2 p. 109-129

14. A pesar da súa aplicación en algúns exemplares con remates en dobre escocia, as placas de fíos de filigrana soldados que tamén chamamos espirais pola súa forma, son moito máis frecuentes nos torques con remates piriformes.

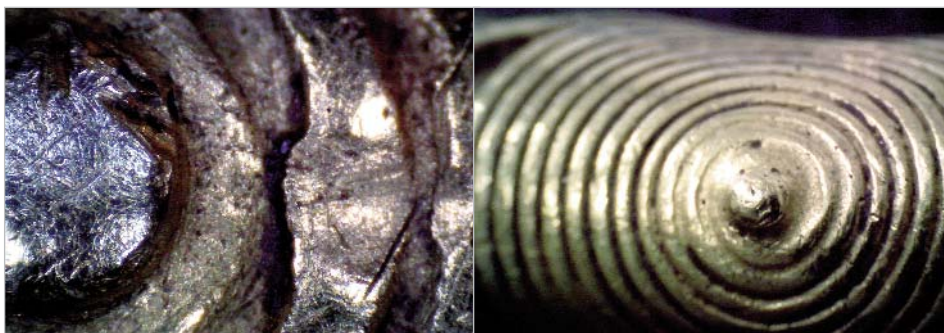
piriformes, ocos e unidos ao aro por soldadura. A decoración con motivos xeométricos é estampada datándose esta peza entre os séculos III-I a.C.

ANÁLISE

O aro de sección circular é macizo, varía de grosor chegando nos extremos de contacto cos remates a 10 mm. e no outro extremo do fragmento 8 mm. sendo a medida máxima de 11 mm. O desenvolvemento do arco interno da unha medición de 171 mm. e a do arco externo de 198 mm. As marcas deixadas pola rotura ou tallado do torques, non podemos determinar cos medios dispoñibles se son antigas ou modernas, entre todas destaca unha incisión profunda de lado a lado no lugar da fractura. Presenta moitas pegadas de uso, rabuñaduras e algunhas abrasións sendo a amosega máis profunda a xa mencionada preto da parte central orixinal na zona de fragmentación. A sección dos corenta e un ara-

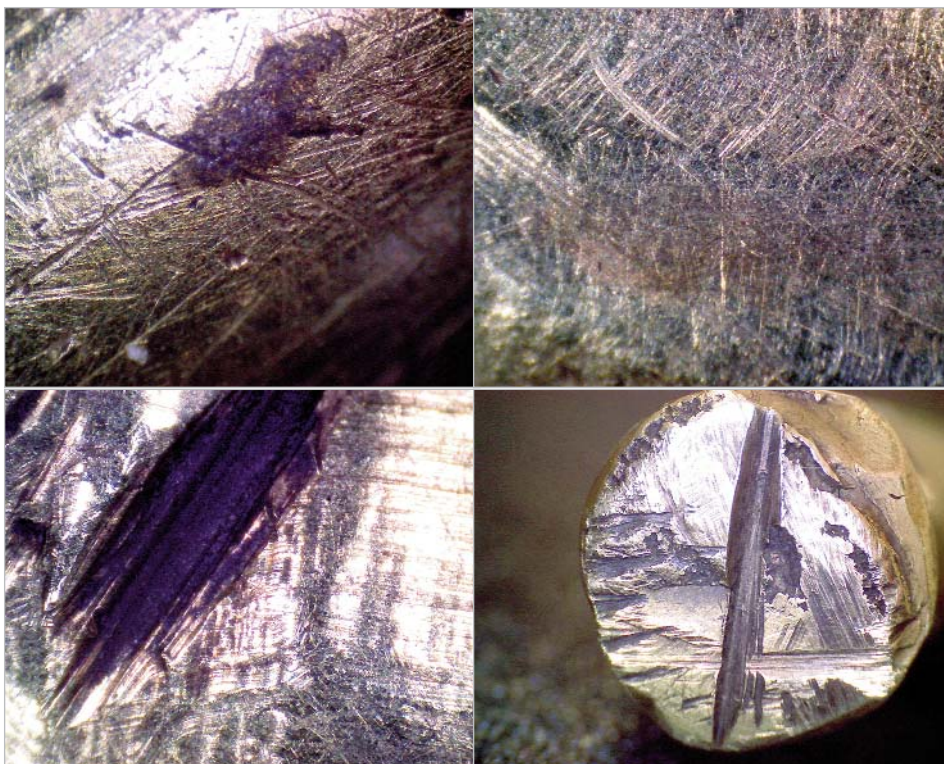
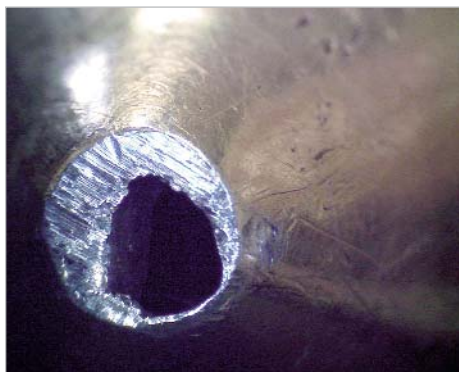
mes enrolados á varíña é planoconvexa, sendo aplicados sobre un núcleo áureo de sección circular, a alma pode observarse co microscopio entre os propios arames. O diámetro máximo das placas de filigrana varía entre os 15 mm. da espiral máis externa e os 17 mm. da interior.

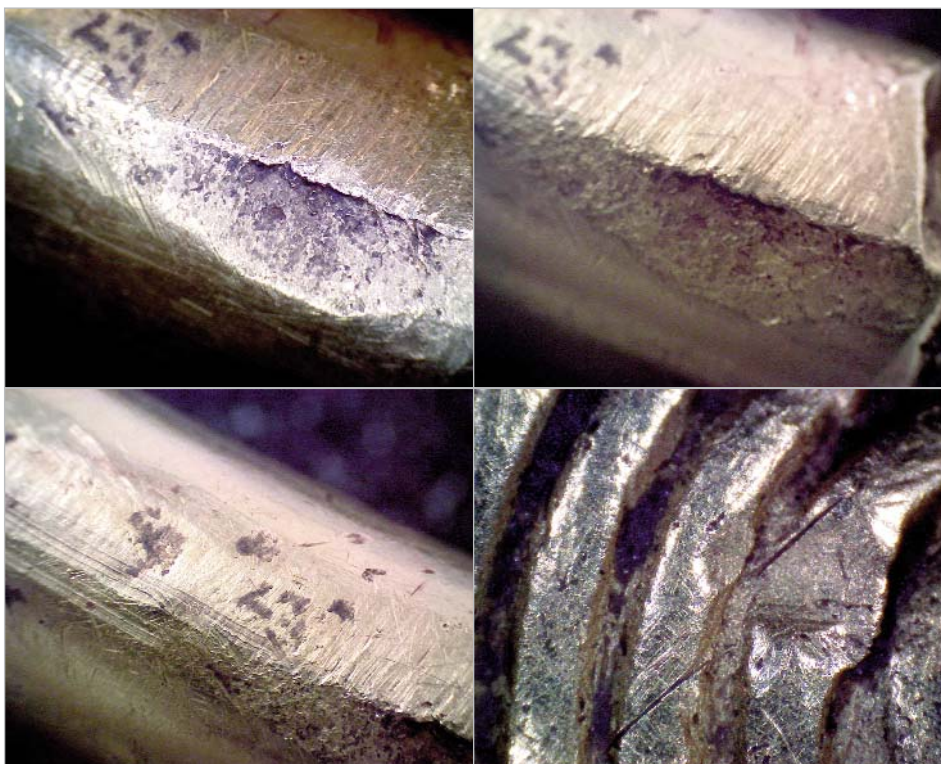
O remate que se conserva ten forma de periña ou landra, é oco e ten un furado no extremo. O burato aparece con pegadas de limado cunha intenciónalidade imposible de determinar non sendo para confirmar se o remate era ou non oco. Este tipo piriforme é moi habitual, pode realizarse coa técnica de ba-leirado en molde á cera perdida que logo se incorpora aos dous extremos da varela encaixado e soldado ao corpo principal¹⁵.

As súas medidas de diámetro máximo 23

mm. altura: 29mm. Os orificios nos remates téñense considerado para outros torques como posibles repiradoiros de evacuación dos gases producidos durante o proceso de elaboración da peza ou tamén un resto da técnica da cera perdida usada en remates como por exemplo no caso dos terminais de dobre escoia ocos do depósito de Cangas de Onís

15. A pesar de que adoitan ser ocas, tamén hai exemplos en que son macizas.

(MAN) ou no de Burela (MPL); sen embargo, neste caso, non se pode avaliar con total seguridade.

O estado de conservación xeral é moi bo, tendo en conta a práctica ausencia de manchas ou corrosións na superficie, do que tamén se deriva a calidade do ouro utilizado. As manchas da zona central da variña observadas con microscopio parecen proceder de acumulacións de residuos ou sucidades externas en incisións ou pequenas amosegas.

Con respecto ao peso temos unha medida para este fragmento de 170 g, o que fai pensar que o total do peso da peza completa non superaría os 340 g. Este dato ten importancia para analízalo en relación co sistema ponderal dos torques castrexos onde a maior concentración nos pesos obsérvase entre os 100 e os 170 grs. (Prieto, 1996:208) en segundo lugar entre os 180 e 310 g e en terceiro os pesos entre 330-390 g.

Sería importante realizar estudos analíticos máis profundos para a interpretación dos procesos técnicos, a detección de aliaxes, etc. con material e tecnoloxía dos que agora non dispoñemos.

A adscrición cultural e cronolóxica atendendo aos estudos e investigación anteriores e aos paralelos máis achegados, encadraríao na Segunda Idade do Ferro do Noroeste peninsular na Cultura Castrexa, podendo establecer unha datación entre os séculos III-I a.C.

SÍMBOLISMO DOS TORQUES CASTREXOS

Os torques castrexos na súa meirande parte apareceron descontextualizados pero aínda así pode determinarse esa falta de contexto como un dato a relacionar con ocultamentos ou atesouramentos descartando polo de agora connotacións funerarias ou votivas na súa amortización, moitos aparecen asociados a castros¹⁶. De todos os xeitos hai que ter en conta que “o contexto do torques é precisamente a ausencia de contexto”¹⁷ frase cuxas autoras relacionan co concepto de depósito arqueolóxico, é dicir, un ocultamento de obxecto/s valiosos por diversos motivos.

Por outra banda, os exemplos que posuímos refiren un uso masculino á vista das famosas esculturas de guerreiros galaicos non constatando, ata o de agora, evidencias de uso feminino nin a través da arqueoloxía nin doutras fontes, para o Noroeste peninsular. Non obstante, o seu valor e importancia é facilmente demostrable tal como se viu en páxinas anteriores. O material utilizado na súa elaboración: o ouro, converte estes obxectos en bens de prestixio¹⁸, ben dun individuo destacado ou ben dunha comunidade¹⁹, engadindo un simbolismo socioeconómico a un adorno/xoia non exento tamén de connotacións máxico-espirituais aínda que tamén outros investigadores opinan que un torques castrexo pode ser unha inversión colectiva non un adorno persoal²⁰.

TECNOLOXÍA

As técnicas usadas para a fabricación e decoración deste torques son en primer lugar a fundición co vaciado de metal fundido en molde para os aros macizos, arames e fios²¹. O baleirado á cera perdida para os remates macizos e a fusión ou fundición adicional para unir os terminais ao aro²². Logo usárianse técnicas de deformación plástica coma o martelado para darlle a forma requirida e a soldadura para unir outros elementos.

Das técnicas decorativas destaca a filigrana para a realización das espirais dos torques castrexos como o de Centroña, a base de fios áureos simples dobrados en forma de espiral dobre unida pola propia continuación do fío dunha espiral a outra para cubrir toda a superficie da variña, non obstante, algunhas coma as do torques de Cangas de Onís

16. Hai moitos casos de contextos de torques relacionados directa ou indirectamente con castros: os dous torques de Viladonga, Burela, Foxados, Recadieira I e II, Marzán, Viveiro, Vilas Boas...

17. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:98,109).

18. Vid. Esquema anterior das funcións das xoias castrexas.

19. Tal como podería interpretarse no caso de torques sobredimensionados como os lucenses de Burela e Recadieira II (Mondoñedo), cun tamaño e peso fóra do habitual (1.812 e 1.460 grs. respectivamente).

20. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:98).

21. Os fios de filigrana fabricados por deformación plástica.

22. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:102).

(MAN) simulan as espirais de filigrana sendo realizadas á cera perdida. Adoitan aplicarse ao aro coa soldadura metálica cun punto de fusión inferior que os elementos a xuntar e dispóñense na zona central do aro, a continuación dos arames enrolados deixando o terzo central liso, sen decoración. No caso de Centroña son dúas parellas de espirais que se corresponderían do mesmo xeito no outro lado do torques que non se conserva. Esta técnica da filigrana é moi empregada tamén noutros motivos decorativos coma os entrelazados de varios fíos áureos a xeito de cenefa no terzo central dos aros²³. As espirais teñen un botón central, gránulo ou esfera soldado que agocha o remate do fio (NO vid. Imaxes).

Unión de terminal e aro macizo por vaciado adicional ou por soldadura metálica (García Vuelta, 2002:40) combinado cun encaixamento das dúas partes²⁴.

Ás veces as marcas estampadas ou ciceladas no aro poden ser “marcas de propietario” antigas²⁵. No caso de Centroña hai unhas marcas na zona seccionada do arco, das que non podemos determinar con claridade se son antigas ou modernas, pero si se trata dunha rotura intencionada vistas as diversas pegadas de corte do metal.

Os arames enrolados do terzo lateral da variña dispóñense primeiramente en barras áureas que a través do martelado se lles dá forma cunha sección plano-convexa ou cóncavo-convexa para enrolarse en torno ao aro, fixándose coa soldadura e dando lugar a esta típica disposición decorativa dalgúns torques castrexos.

Sobre a posibilidade de que aos remates piriformes, como noutros torques cos terminais ocos, se lles puidesen engadir elementos internos para producir son tipo axóuxere, non se pode constatar no de Centroña porque a súa abertura está ao ar.

Para o acabado das pezas desenvólvense técnicas de pulido por abrasión metálica con materiais como area ou cinza²⁶.

Sistemas de produción:

Sobre esta cuestión ou sobre as teorías de ourives ou tecnoloxía itinerante, se estes produtos son froito de intercambios con outras comunidades do NO ou a partir de centros de produción distribuidores hai diversas opinións. Armbruster e Perea (2000:109) en función da variabilidade dentro dun trazo morfolóxico dos torques castrexos, defenden a hipótese do ourive ou obradoiro ambulante que “dá servizo a una ampla zona xeográfica” ou ben a existencia dun obradoiro fixo ou estacional que traballa por encargos e a distancia.

A valoración do grao de especialización artesanal é, segundo Perea²⁷, un indicador válido para a análise socioeconómica das sociedades onde se desenvolve esta tecnoloxía.

Os niveis de coñecemento e cualificación necesarios para a produción da ourivería castrexa terían que conducir cara a unha actividade especializada e diferenciada do artesan metalúrxico aínda que a dedicación non fose total.

23. Nos torques lucenses de Burela e Marzán (Foz), por exemplo.

24. Hai terminais macizos co baleirado á cera perdida como os de Cospeito (Ladra, 1997-1998).

25. Como a aspa do terzo central do aro do torques de Burela.

26. GARCÍA VUELTA, O. (2005) “...” en *Torques. Belleza y Poder*. MAN. Ministerio de Cultura, Educación y Deporte. P.33.

27. PEREA et al., (2008:129-130).

CONCLUSIÓNS

Sendo os torques pezas importantes da ourivería protohistórica do NO peninsular e o símbolo máis coñecido ou popularizado da cultura material castrexa, a análise do exemplar de Centroña contribúe a profundar máis no seu coñecemento e maior difusión, caracterizando os torques castrexos como unha produción distintiva e independente doutras áreas da península Ibérica ou Europa.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ NÚÑEZ, A. (coord.) (1996): *El oro y la orfebrería prehistórica en Galicia*. Diputación Provincial de Lugo. Museo Provincial de Lugo.
- ARMBRUSTER, B.R. e PEREA, A. (2000): “Macizo/hueco, soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia”. *Trabajos de Prehistoria* 57 (1): 97-114
- BALSEIRO GARCÍA, A. (1994): *El oro prerromano de la provincia de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo.
- (2000): *Diademas áureas prerromanas. Análisis iconográfico y simbólico de la diadema de Ribadeo/Moñes*. Diputación de Lugo.
- BANDERA, M.L. de la (1988): “Estudio crítico de los torques ibéricos”. *Habis*, 18-19 pp. 531-563
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1957) “Origen y relaciones de la orfebrería castreña”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 12, nº 36-37-38. Santiago de Compostela pp- 5-28; 137-157; 267-301.
- CASAL, R. e FERNÁNDEZ, C. (1998): “Acerca de otro nuevo torques de alambres enrollados” *Gallaecia*, 17:245-250
- CASTRO, L. (1990); *Os torques prehistóricos*. USC. Santiago de Compostela
- (1992); *Los torques de los dioses y de los hombres*. A Coruña
- COMENDADOR, B. 1998: *Los inicios de la metalurgia en el Noroeste de la Península Ibérica. Brigantium*
- II. Museo Arqueológico e Histórico Castelo de San Antón. A Coruña.
- GARCÍA-VUELTA, O. (2007); *Orfebrería castreña en el Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- LADRA FERNÁNDEZ, L. (1999): “Análisis ponderal de los torques castreños”. *Complutum*, 10:143-156
- (2003): “Sobre un novo torques recentemente adquirido polo Museo Arqueológico e Histórico Castelo de San Antón”. *Brigantium*, 14: 109-115
- (2005): “Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO peninsular”. *Actas del Encuentro de Jóvenes*

- Investigadores sobre Bronce Final y Hierro en la Península Ibérica*, pp. 94-110. Salamanca.
- (2005): Dous novos torques achados en Vilar do Monte (San Fiz de Reimóndez, Sarria, Lugo) *Anuario Brigantino*, 28:27-38
- (2006): “Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)”. *Anuario Brigantino* 2006, nº 29: 39-52
- LADRA, L. e MARTINÓN-TORRES, M. (2009): “Variacións tecnolóxicas e preferencias culturais: estudo analítico dos ouroos do castro de Viladonga”. *Croa*, 19: 32-43
- ¿? Novas perspectivas no estudo dos torques castrexos: morfotipos e territorialidade.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1932); “Os torques do Noroeste Hispánico”. *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos IV*. Seminario de Estudos Galegos. Santiago de Compostela. p. 97-130.
- (1951): *Las joyas castreñas*. Madrid.
- MONTEAGUDO, L. (1952): “Torques castreños de alambres enrollados” *Archivo Español de Arqueología*, XXV, 287-296
- MURGUÍA, M. (1912): “El Torques de Centroña”. *Boletín da Real Academia Galega*. Ano VII. Nº 66 A Coruña.
- P&a (1998), “Hallazgo y recuperación de un torques inédito en el ayuntamiento de Tordoia (A Coruña)”, *Revista de Arqueología*, 203:58.
- PEINADO Y GÓMEZ, N. (1975); *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Lugo.
- PEREA, A. (1995); “La orfebrería castreña asturiana”. *Astures*. Catálogo de exposición. Gijón: 77-87
- PEREA, A. 2003: “Los torques castreños en perspectiva”. *Brigantium* 14: 139-149.
- PEREA ET AL., (2008) PEREA, A.; ARMBRUSTER, B.; MONTERO, I. y ROVIRA, S. 2008: “Arqueometalurgia: historia y tecnología”. En Sáiz-Jiménez y Rogerio-Candelera 2008: 129-142.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. (1986); “Torques”. *Gran Enciclopedia Gallega*, 29: 107-110
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. (1990): “Achega tipolóxica para o estudo dos torques áureos do NW.” *Gallaecia*, 12_ 139-151
- PRIETO MOLINA, S. (1996): “Los torques castreños del Noroeste de la Península Ibérica”. *Complutum*, 7 Madrid p.195-223
- P&A (1998): “Hallazgo y recuperación de un torques inédito en el ayuntamiento de Tordoia (A Coruña)”. *Revista de Arqueología*, 203:58
- QUEIROGA, F.M.V.R. (1987): “ Dois torques castrejos do Ashmmolean Museum (Oxford)”, *Portugália*, Nova Serie, VIII:59-65
- REBOREDO CANOSA, N.
- RUÍZ-GÁLVEZ PRIEGO, M^a.L. (1989): La orfebrería del Bronce Final. El poder y su ostentación” *El oro en la España prerromana*. Monografía de la Revista de Arqueología, Madrid, p. 46-57.

- RUÍZ-GÁLVEZ PRIEGO, M^a.L. y GALÁN, E. (1996): “Divisa, dinero y moneda. Aproximación al estudio de los patrones metrológicos prehistóricos peninsulares”. *Homenaje al Prof. Manuel Fernández-Miranda*. Complutum extra 6 (II), Madrid, p. 151-165.
- TRAPERO PARDO, J. (1955); “Una joya de la orfebrería prehistórica lucense. El torques de Burela”. *BCPML*, 6: 55-59
- BARRIL VICENTE, M. e ROMERO RIAZA, A. (dtors.)(2002) *Torques, Belleza y Poder*. Museo Arqueológico Nacional. Ministerio de Educacion, Cultura y Deporte.
- (1989) *El oro en la España prerromana*, extra de la *Revista de Arqueología*, Madrid,
- (2005) *Torques Belleza y Poder*.

OS ATRIBUTOS DO GUERREIRO, AS OFRENDAS DA COMUNIDADE. A INTERPRETACIÓN DOS TORQUES A TRAVÉS DA ICONOGRAFÍA

Xosé-Lois Armada*
e Óscar García-Vuelta**

INTRODUCCIÓN¹

O obxectivo do presente traballo é plantexar unhas breves reflexións sobre o significado e os problemas interpretativos dos torques castrexos, que proporcionen un marco xeral no que integrar o coñecido como torques de Centroña. Os torques son obxectos complexos, na medida que conteñen múltiples dimensións (tecnolóxica, económica, funcional, simbólica, etc.) relacionadas entre si e que deben ser consideradas de maneira integrada na súa interpretación. Por outra parte, os torques posúen tamén una carga simbólica vinculada á súa diacronía histórica e especialmente ó seu pasado contemporáneo (noticias sobre achádegos, exhibición en museos, valoracións no discurso académico e no popular, etc.) que inevitablemente condiciona calquera análise que se faga no presente (Armada *et al.* 2013).

A interpretación tradicional e máis extendida do torques considera este obxecto un adorno persoal de pescozo, masculino e de propiedade individual. Os torques contan cunha longa tradición na protohistoria europea (Castro Pérez 1990 e 1992) e, de feito, algúns autores consideran que existe un vínculo particular entre o torques e os celtas². Tirando deste fío, a abundancia de torques podería ser sinónimo de celticidade³. Castro

* Institute of Archaeology; University College London (UCL); 31-34 Gordon Square; London WC1H 0PY; Reino Unido. x.l.armada@ucl.ac.uk

** Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS); Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC); Albasanz, 26-28; 28037 Madrid. oscar.gvuelta@cchs.csic.es

1. Este traballo enmárcase no proxecto de investigación *Do obradoiro ó corpo: o metal como expresión de poder na protohistoria do Noroeste peninsular* (10 PXIB 606 016 PR), financiado pola Xunta de Galicia.

2. Non entraremos aquí a analizar a problemática de conceptos tan complexos como os de *indoeuropeos* ou *celtas*, nin tampouco a súa longa diacronía, connotacións ideolóxicas e polisemia. Para unha visión en profundidade, remitimos a Collis (2003), Ruiz Zapatero (2001 e 2005), Renfrew (1990) ou Villar (1991).

3. Así por exemplo, a propósito das estatuas de guerreiro do Noroeste, Álvarez-Sanchís (2004: 57) sinala “*El uso de torques al cuello, de viriae o brazaletes en los antebrazos y de cascos evidencian el carácter céltico de estos aristócratas, para lo que se ha buscado su origen en la Meseta*”. Nunha liña similar, Lorrio (2011: 72) refírese a “*...algunas evidencias arqueológicas que pueden considerarse como de tradición céltica y que parecen plenamente asimiladas* (continúa nota →)

Pérez (1992: 32) ten precisado que os torques non son exclusivos dos celtas, pero é entre eles onde contamos cunha documentación máis ampla para interpretar “*su función, su sentido y uso*”. Unhas décadas atrás, Cuevillas escribía sobre a “*arrogancia y fanfarronería*” dos celtas e sinalaba que “*gentes dotadas de tal carácter tenían que ser por necesidad aficionadas a lucir joyas, pues el mismo impulso de vanidad que las obligaba algunas veces a despojarse de sus ropas para combatir, las incitaba otras a engalanarse con preseas*” (López Cuevillas 1951: 17-18).

Na actualidade, sen negar que o torques é un adorno individual asociado en moitos casos ó sexo masculino, asúmese que a realidade pode ser máis plural e diversa. Nun innovador artigo publicado hai uns anos, Armbruster e Perea (2000) cuestionaron boa parte das premisas asumidas polo discurso académico ata entón. Á idea do torques como adorno persoal opuxeron a hipótese de que é unha inversión colectiva e comunitaria⁴. Ó tan manido argumento da *descontextualización* respostaron afirmando que o contexto do torques é, precisamente, a ausencia de contexto e reinterpretando como auténticos depósitos arqueolóxicos intencionais os achádegos casuais sen estruturas asociadas atopados, xeralmente no curso de traballos agrícolas, nas proximidades dalgúns castros⁵.

Estas propostas, lonxe de gozar de aceptación unánime (entre outras críticas, Parcero-Oubiña 2002: 222; Ladra 2011: 79-80), contribuíron a renovar uns estudos que naquelas datas amosaban algúns sinais de esgotamento. Por outra parte, o papel do torques non ficou alleo ás interesantes discusións sobre as formacións sociais castrexas que tiveron lugar nos últimos anos. Así, en opinión dalgúns autores (Sastre 2001: 70-77; Fernández-Posse, Sastre e Sánchez-Palencia 2004) a ourivería castrexa debe contextualizarse no marco das comunidades agrarias segmentarias castrexas, dominadas por ideoloxías igualitarias nas que impera o peso da comunidade como estrutura de poder (Sastre 2001: 77); o ouro sería unha materia prima relativamente accesible e de difícil restricción social, obtida mediante bateo fluvial -unha actividade estacional e comunitaria- e transformada no ámbito de produción doméstico. A posición de González Ruibal (2006-07: 419-429) é oposta, ó vincular directamente ourivería e poder. Na súa opinión, “*la rica orfebrería del Noroeste debería ser argumento suficiente para demostrar el carácter desigualitario de las sociedades prerromanas en la zona*” (González Ruibal 2006-07: 427).

(continúa nota →) *por la Cultura Castreña, como sería el caso de los torques*”, engadindo que certos tipos de torques poderían interpretarse “*como verdaderos emblemas étnicos*” (Lorrio 2011: 71). En opinión de Marco (2002: 69), “*aunque no privativo de los celtas, el torques es uno de los emblemas más característicos de la cultura céltica y, en concreto, del sistema de valores existente*”.

4. “*Creemos que los torques, en un momento de su larga trayectoria, constituyen una inversión comunitaria, un seguro colectivo ante situaciones de incertidumbre de una sociedad campesina en un mundo fragmentado (...) actuaría de seguro económico, pero también político, necesario para la subsistencia y reproducción del grupo. El torques carece de sentido individual, no pertenece a un jefe o a una élite, sino que se constituye en emblema ideológico de los diferentes grupos campesinos castreños*” (Armbruster e Perea 2000: 111). Esta liña argumental inspirase en propostas previas de Fernández-Posse e Sánchez-Palencia (1998: 135).
5. Cabería engadir, por outra parte, que esa suposta ausencia de contextos débese en moitos casos á ausencia de revisións detalladas das condicións e do entorno de achádegos das pezas, que poden ser re-contextualizadas mediante unha metodoloxía axeitada (García-Vuelta e Armada 2003; Armada *et al.* 2013).

Cómpre sinalar, nun dossier adicado precisamente a un torque “de tipo ártabro”, que a vinculación entre morfotipos e territorialidade, ou incluso etnicidade, ten sido outra vía de aproximación. Os traballos de López Cuevillas (1951: 49-51) e Monteagudo (1952) son pioneiros a este respecto e posteriormente outros autores, como Rey Castiñeira (1995: 167, mapa 6) ou González García (2011: 126-128), incidiron na cuestión. A análise máis sistemática débémola a Ladra (2005), que se amosa prudente sobre o significado destas asociacións de morfotipos a determinadas áreas xeográficas.

Así as cousas, ¿cómo podemos avanzar nas cuestións da funcionalidade, significado e simbolismo do torque? Na nosa opinión, as vías principais para facelo son tres: 1) a análise das propias pezas transcendendo a mera lectura tipolóxica (tamaño, características morfolóxicas, desgastes por uso, presenza de sonaxeiro nos remates, etc.); 2) os contextos arqueolóxicos; e 3) a iconografía. Aínda que un estudo globalizador debería integrar estas tres perspectivas cunha axeitada estruturación cronolóxica, aquí desenvolveremos principalmente a terceira, que por si soa pode aportar argumentos interesantes para a discusión.

As representacións de torques no rexistro material castrexo concéntranse principalmente en dous grupos de pezas: os bronzes con motivos de sacrificio e a escultura en pedra, na que sobresaen as estatuas de guerreiro. Existen, ademais, algunhas outras representacións máis heteroxéneas na cerámica ou na propia ourivería que tamén ofrecen información pertinente para o debate. Acheguémonos, pois, á iconografía do torque no Noroeste peninsular.

¿TORQUES COMO OFRENDA E SÍMBOLO RITUAL? OS BRONCES CON MOTIVOS DE SACRIFICIO

Imos comezar cunha serie de bronzes con representacións relacionadas coa temática do sacrificio de vítimas animais. Aínda que algunhas destas pezas eran coñecidas dende finais do século XIX ou comezos do XX, no ano 2003 publicamos un artigo que describía e analizaba de maneira sistemática o material existente ate a data (Armada e García Vuelta 2003): unha peza, de procedencia descoñecida, conservada no Instituto Valencia de Don Juan (Madrid) (figura 1.2); outra procedente de Celorico do Basto (Portugal), actualmente en paradiro descoñecido (figura 1.1); dous exemplares conservados no Museo Arqueolóxico Nacional (Madrid), tamén de procedencia descoñecida (figura 1.3-4); un bronce de procedencia atribuída a Lalín e conservado no Museo de Pontevedra (figura 1.5); e, finalmente, outro atopado en Cariño e conservado no Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón (figura 1.6). Posteriormente, publicouse outro bronce procedente das escavacións do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo) (Castro Vigo 2009; Acuña e Casal 2010: 396-399) (figura 2); deuse a coñecer un pequeno fragmento procedente da cidade de Lugo que seguramente pertence tamén ó grupo

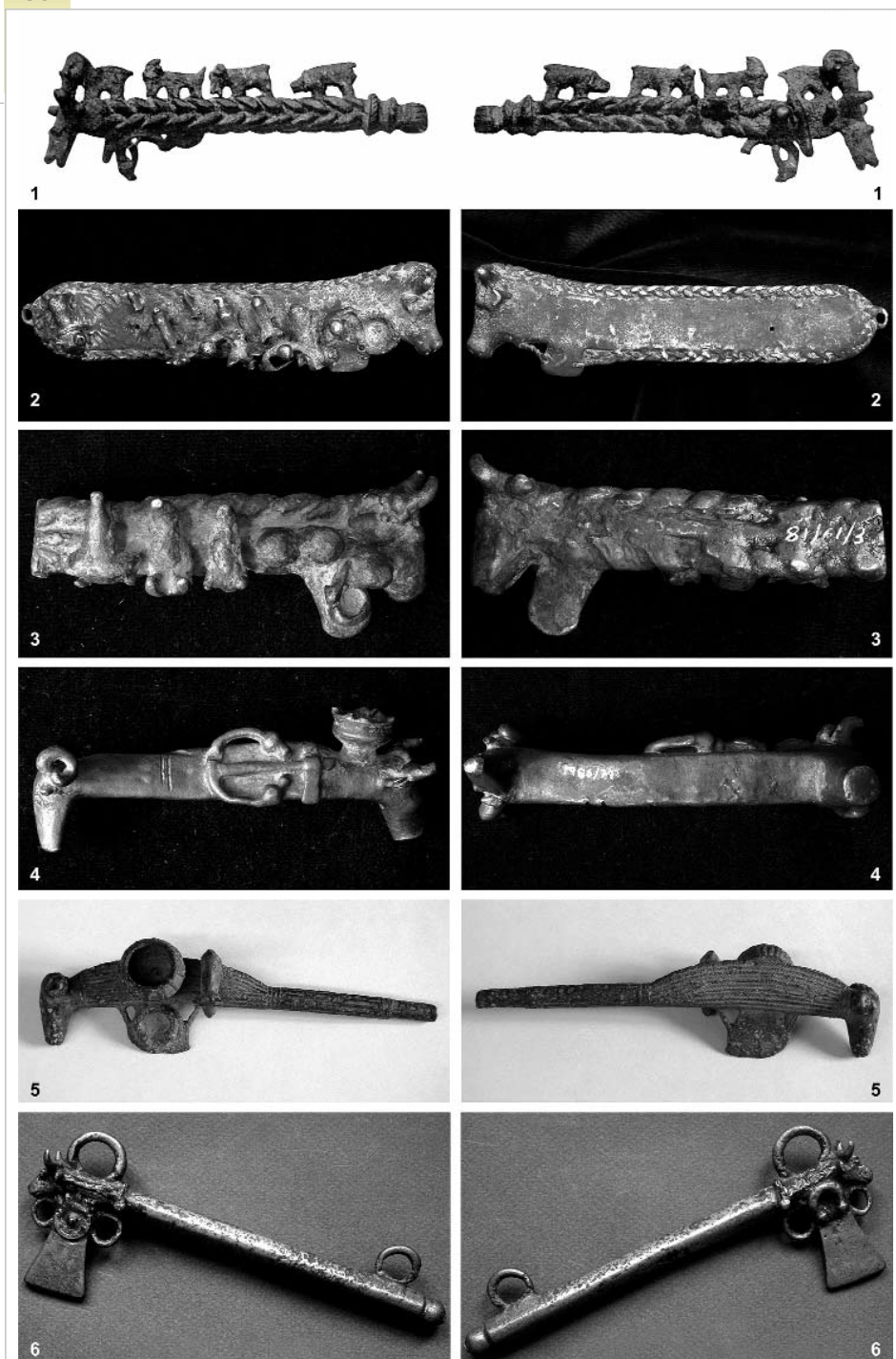

Figura 1. Bronces con motivos de sacrificio: (1) Celorico de Basto, paradiro descoñecido; (2) Procedencia descoñecida, Instituto Valencia de Don Juan; (3) Procedencia descoñecida, Museo Arqueológico Nacional (MAN I); (4) Procedencia descoñecida, Museo Arqueológico Nacional (MAN II); (5) Procedencia atribuída a Lalín, Museo de Pontevedra; (6) Cariño, Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón. Fotos: autores (excepto 1, tomada de Blanco Freijeiro)

Figura 2. Bronce con motivos de sacrificio do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo). Foto: X.-L. Armada

Figura 3. Fragmento de bronce con motivos de sacrificio de Lugo. Foto de González Fernández (2005)

(González Fernández 2005: 128, nº 20; Rodríguez Colmenero 2011: 57, nº 38) (figura 3); e engadimos ó repertorio outro fragmento con dúas figuras zoomorfas conservado no Museu Episcopal de Vic (Armada, García-Vuelta e Graells 2011-12) (figura 4). En total, trátase polo tanto de sete exemplares completos ou case completos e de dous fragmentos.

A principal característica destes bronce de pequeno tamaño –os coñecidos sitúanse entre os 7'9 e os 17 cm de lonxitude– é a reiteración de seis motivos iconográficos que poden combinarse de diferentes maneiras: torques, machados, caldeiros, prótomos zoomorfos, zoomorfos e sogueados ou trenzados. Calquera das sete pezas en estado de conservación íntegro ou case íntegro amosa como mínimo catro destes seis motivos e en todas elas atopamos representacións de torques (figura 5). Os motivos citados aparecen nuns casos en disposición estática, mentres que noutros as pezas representan escenas de sacrificio (Armada e García-Vuelta 2006: 170-171). O sacrificio ritualizado de vítimas animais é, xa que logo, o marco referencial ó que remiten as pezas, ben sexa mediante a súa representación explícita ou ben mediante a asociación estática de elementos vinculados ó mesmo.

Non imos incluír aquí unha descrición pormenorizada dos bronce, para a cal remitimós a un traballo anterior facilmente accesible (Armada e García-Vuelta 2003), pero

Figura 4. Fragmento de bronce con motivos de sacrificio do Museu Episcopal de Vic. Foto: R. Graells.

	Celorico	IVDJ	MAN I	MAN II	Lalín	Cariño	Atalaia
Torques	*	*	?	*	*	*	*
Machado	*	*	*	*	*	*	*
Caldeiro	*	*	?	*	*	?	?
Prótomo	*	*	*	*	*	*	*
Zoomorfo(s)	*	*	*		*		*
Trenzado(s)	*	*	*		*	*	*

Figura 5. Táboa-resumo dos elementos iconográficos representados nos bronzes con motivos de sacrificio

consideramos necesario comentar as súas características principais, con particular atención ó papel que ocupa o torques.

Entre as pezas con escena de sacrificio, a máis complexa é a conservada no Instituto Valencia de Don Juan (IVDJ) (Madrid), de procedencia descoñecida (Armada e García-Vuelta 2003: 50-57). Neste caso, a escena dispónse sobre unha placa de base de 16'7 cm de lonxitude e 3'1 cm de anchura, cun extremo proximal redondeado rematado nun anel e un prótomo de touro no extremo oposto; tamén nesta zona distal sitúase un apéndice en forma de folia de machado con dous trenzados que unen os laterais coa placa de base. Un motivo trenzado delimita todo o perímetro da peza. Na escena, personaxes humanos, algúns ataviados con torques, conducen a unha serie de animais cara un caldeiro, onde agarda o sacrificador. Dende o extremo curvo identificamos un osiño atado polo pescozo (figuras 6.1 e 7.4), que sería arrastrado cara o caldeiro por un personaxe humano practicamente perdido (figura 6.3); un animal incompleto, probablemente un ave (figura 6.2); un animal pequeno non identificable (figura 6.4); unha cabra suxeita polo pescozo por un sacrificador (figura 6.5); un porco ou xabarín pequeno (figura 6.6); un sacrificador aparentemente nu (figura 6.7), que suxeita á cabra descrita e a un xabarín ou porco gran-

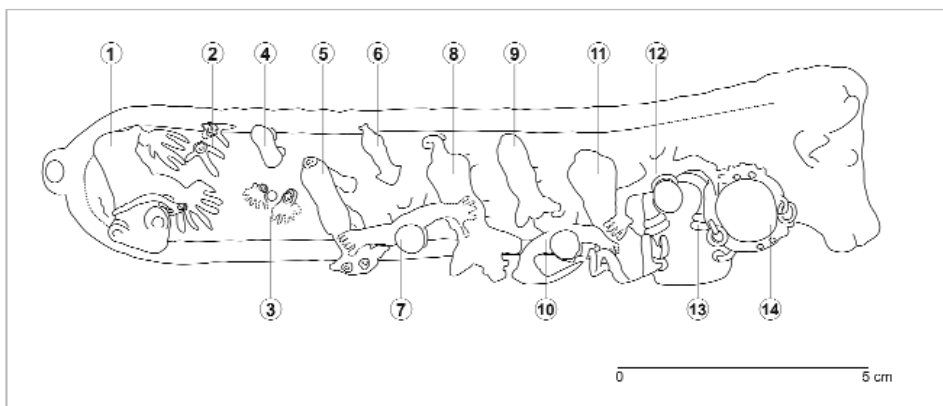

Figura 6. Esquema de situación dos elementos ornamentais no bronce do Instituto Valencia de Don Juan (anverso). Debuxo: O. García-Vuelta

de de sexo masculino, con colmillos e grandes orellas (figura 6.8); un pequeno animal, posiblemente un porquiño (figura 6.9); unha figura humana con torques (figura 6.10), cunha espada que apunta cara o pescozo dun carneiro (figura 6.11) ó que suxeira coa man esquerda; e outra figura humana con torques (figura 6.12), que suxeita coa man ó carneiro anterior apoiando a outra sobre un caldeiro (figuras 6.14 e 7.7). O máis importante, para o tema que nos ocupa, é o torques de gran tamaño con terminais angulares ou de dobre escocia situado no chan (figuras 6.13 e 7.8), entre o caldeiro, o apéndice que interpretamos como fio de machado, o sacrificador e o carneiro que está a piques de ser sacrificado.

Un dos bronzes conservado no Museo Arqueolóxico Nacional (que chamamos MAN I) (figura 1.3), tamén de procedencia descoñecida, ten unha morfoloxía moi similar a esta peza, aínda que máis sinxela e esquemática (Armada e García-Vuelta 2003: 57-60). A escena contén tres animais e un sacrificador sobre unha estrutura de base que, novamente, presenta un prótomo de touro, un apéndice en forma de machado e un trezado, que neste caso non é perimetral senón que forma o propio corpo da peza. Especial interese posúe o obxecto representado sobre o característico apéndice en forma de folla de machado (figura 8.2). En anteriores publicacións decantámonos por interpretalo como un caldeiro⁶, pero unha nova revisión da nosa documentación deixa aberta a posibilidade de que se trate dun torques, ou incluso dunha representación híbrida de torques-caldeiro, especialmente polo que semella un remate de periña nun dos extremos do obxecto; porén, sería o primeiro exemplar no que a abertura do torques representase en sentido oposto ó fio do machado.

A peza procedente de Castelo de Moreira (Celorico de Basto, Braga) (figura 1.1.) foi atopada casualmente por unha campesiña no século XIX e formou parte da colección Manuel Negrão, descoñecéndose o seu paradiro actual (Armada e García-Vuelta 2003: 49-50). Neste caso trátase dun obxecto de 11 cm de lonxitude consistente nun corpo central rectangular rematado nun dos seus extremos por un prótomo de touro e, no oposto, por un anel moldurado. Na súa parte superior presenta unha fila de animais (un carneiro con grandes cornos enrolados, unha cabra con cornos puntiagudos, un animal non identificable e un porco). Nun dos laterais sitúase un caldeiro e unha figura antropomorfa cun machado ó ombro. Nesta ocasión, o torques atópase na parte inferior e cara el dirixe un dos seus brazos o sacrificador antes mentado; o torques estaba incompleto no momento de publicarse a peza, pero apréciase con claridade un remate de periña⁷.

No subgrupo de pezas con escena sacrificial debemos incluír tamén dous fragmentos incompletos, un de procedencia descoñecida e o outro procedente da cidade de Lugo. O primeiro deles (figura 4) consérvase no Museo Episcopal de Vic e contén a representación dun porco pechando a escena, a continuación do cal sitúase un probable ovicáprido,

6. Debido ó seu mal estado de conservación e ó notable grosor e altura que presenta este elemento.

7. Os primeiros autores que se ocuparon desta peza, como Severo ou Cuevillas e Bouza Brey, identificaron esta representación como unha serpe en lugar dun torques (López Cuevillas e Bouza Brey 1929: 133-134), proposta que debe ser rectificada ó abeiro da iconografía dos bronzes que foron aparecendo posteriormente.

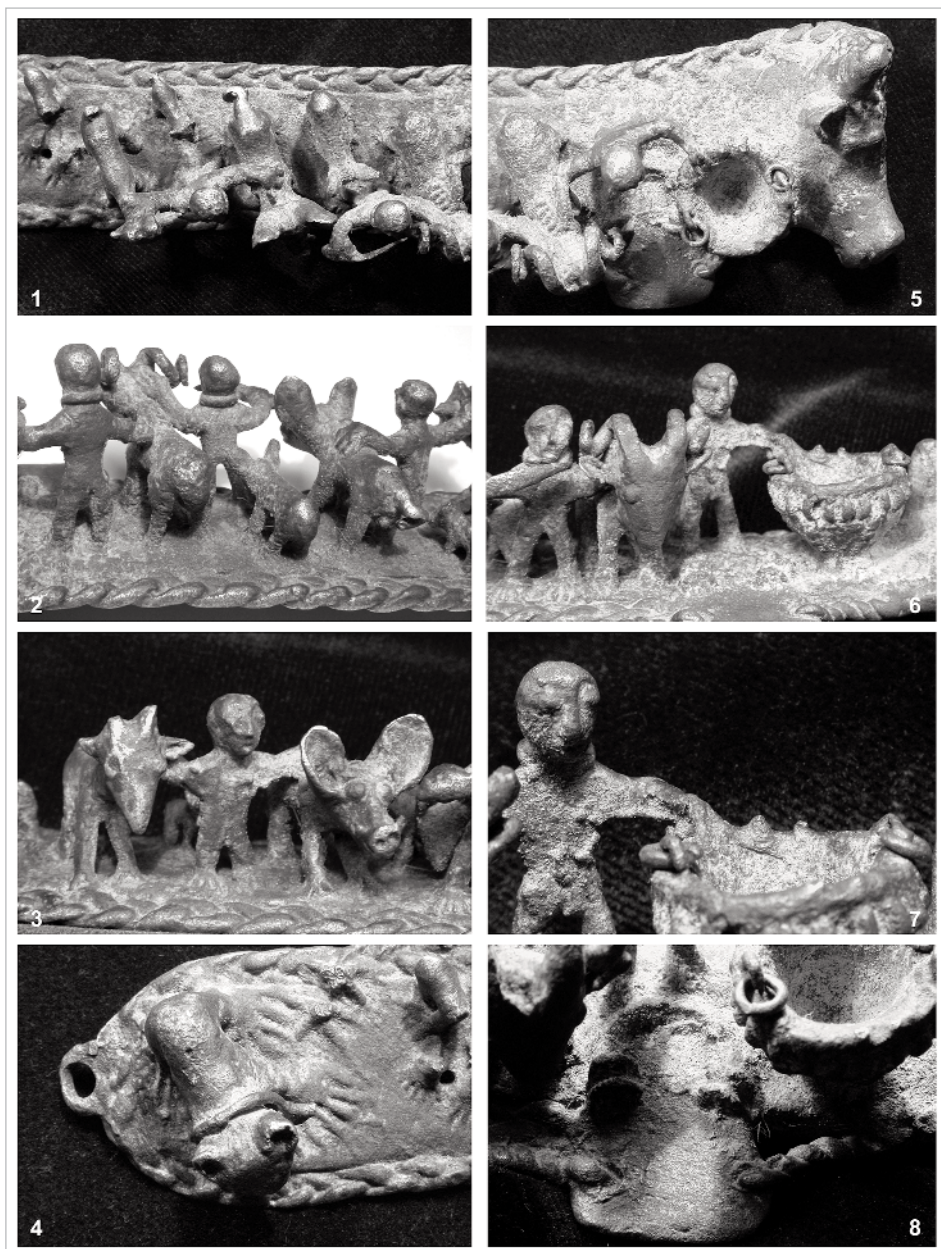

Figura 7. Bronce do Instituto Valencia de Don Juan. Detalles. Fotos: autores

Figura 8. Representacións de torques (vista xeral e detalle) en bronzes con escena de sacrificio: (1) Punta Atalaia; (2) Museo Arqueológico Nacional I; (3) Instituto Valencia de Don Juan. Fotos: autores

ambos sobre unha superficie lisa (Armada, García-Vuelta e Graells 2011-12). Ten maior interese, para o caso que nos ocupa, o fragmento procedente de Lugo (figura 3), que amosa un porco ou xabarín sobre unha decoración en trenzado; o remate da peza semella imitar un terminal de torques.

As tres pezas que mostran os motivos en disposición estática son a de Cariño, a de procedencia atribuída a Lalín e unha das conservadas no Museo Arqueológico Nacional (MAN II). Esta última (figura 1.4), de procedencia descoñecida, mide 10'5 cm de lonxitude e consta dun corpo macizo prismático de sección plano-convexa cos extremos rematados por un prótomo de touro e outro de carneiro. Na súa parte central e por un dos seus laterais inclúe as representacións dun torques e un machado (figura 9.1); probablemente

Figura 9. Representacións de torques (vista xeral e detalle) en bronzes con motivos de sacrificio en disposición estática: (1) Museo Arqueolóxico Nacional II; (2) Procedencia atribuída a Lalín; (3) Cariño. Fotos: autores

estes elementos repetíanse pola outra cara, aínda que hoxe consérvanse unicamente algúns restos de metal. A parte superior da peza acolle un caldeiro. Neste caso, o torque presenta tamén remates piriformes, dispoñéndose o mango do machado entre a abertura que forman (Armada e García-Vuelta 2003: 60-62).

O bronze conservado no Museo de Pontevedra (figura 1.5), de procedencia atribuída a Lalín, posúe unha estrutura de base cun perímetro semellante ó dun coitelo de fío curvo, rematado cun prótomo de carneiro; mide 15'9 cm de lonxitude. Case a totalidade

da peza está decorada con finos motivos de sogueado e posúe no seu lado recto un apéndice en forma de folla de machado, actualmente fracturado, con dous cordóns laterais nunha disposición moi semellante á que teñen no bronce do IVDJ. Sobre o apéndice dispónse un torques con remates piriformes (figura 9.2). Á mesma altura do mentado apéndice, e sobre a estrutura de base, dispónse un caldeiro con decoración de sogueado, representado con gran detalle, xunto ó que atopamos unha figura de animal, probablemente un bóvido (Armada e García-Vuelta 2003: 62-65).

A terceira das pezas con motivos en disposición estática foi atopada casualmente na praia da Basteira (Cariño, A Coruña). Ten forma de machado e mide 17 cm de lonxitude (figuras 1.6 e 10). Remata nun prótomo de touro (figura 10.1), baixo o cal sitúase a folla do machado (figura 10.5) no medio de dous pequenos aneis (figura 10.C-D); un terceiro anel (figura 10.B), de maior tamaño, sitúase na parte superior, oposta ó fio do machado, e o cuarto anel (figura 10.A) atópase xunto ó extremo proximal, que ten forma esférica. Un torques con remates piriformes (figura 10.2) sitúase nun dos laterais, entre os

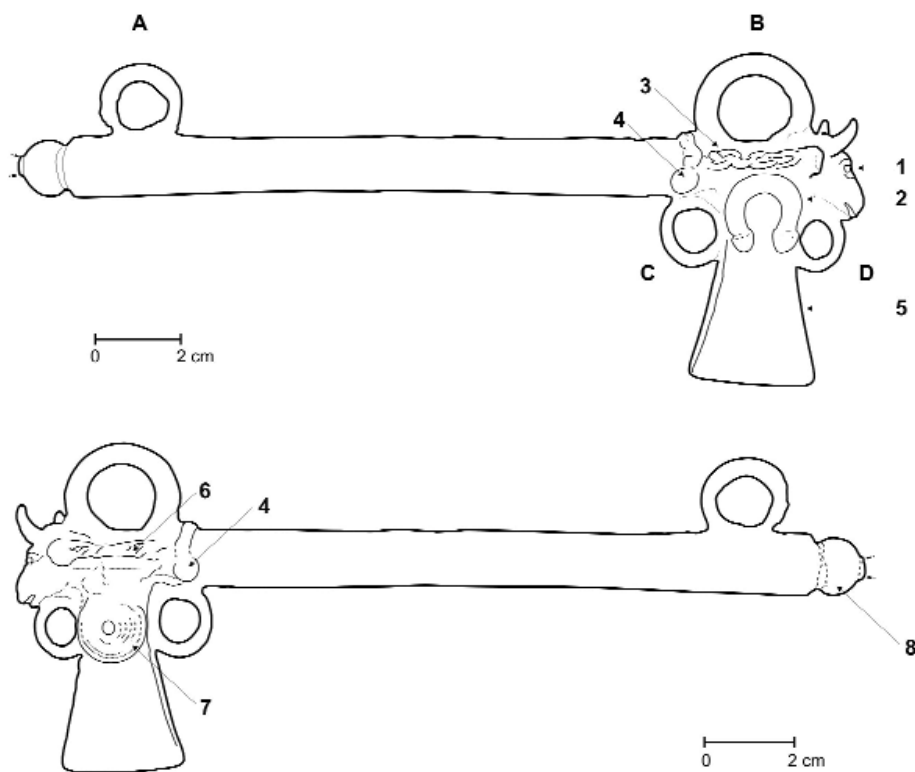

Figura 10. Esquema de situación dos elementos iconográficos do bronce de Cariño. Debuxo: O. García-Vuelta

aneis pequenos e o arranque da folla do machado; na súa parte superior dispónse un motivo trenzado (figura 10.3). Unha decoración semellante atópase na cara oposta, aínda que o torque aparece reempazado por un motivo circular con botón central (figura 10.7), que ten sido interpretado como un escudo ou *caetra*, aínda que na nosa opinión esta adscrición non está plenamente confirmada; podería tratarse dunha pátera, tal e como propuxo Luengo (1964: 150), o que sería congruente coa representación de recipientes metálicos (caldeiros) neste tipo de pezas. Outro posible torque (figura 10.4) sitúase sobre a metade superior do enmangue, perpendicular ó anterior e delimitando o desenvolvemento dos trenzados. Está formado por unha estreita moldura redondeada que se adapta ó contorno do enmangue e remata, a cada lado da peza, nun voluminoso resalte semiesférico que representaría o terminal do torque.

O último bronce incorporado ó grupo (figura 11) é o único atopado en contexto no marco dunha escavación arqueolóxica⁸. Prové do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo)

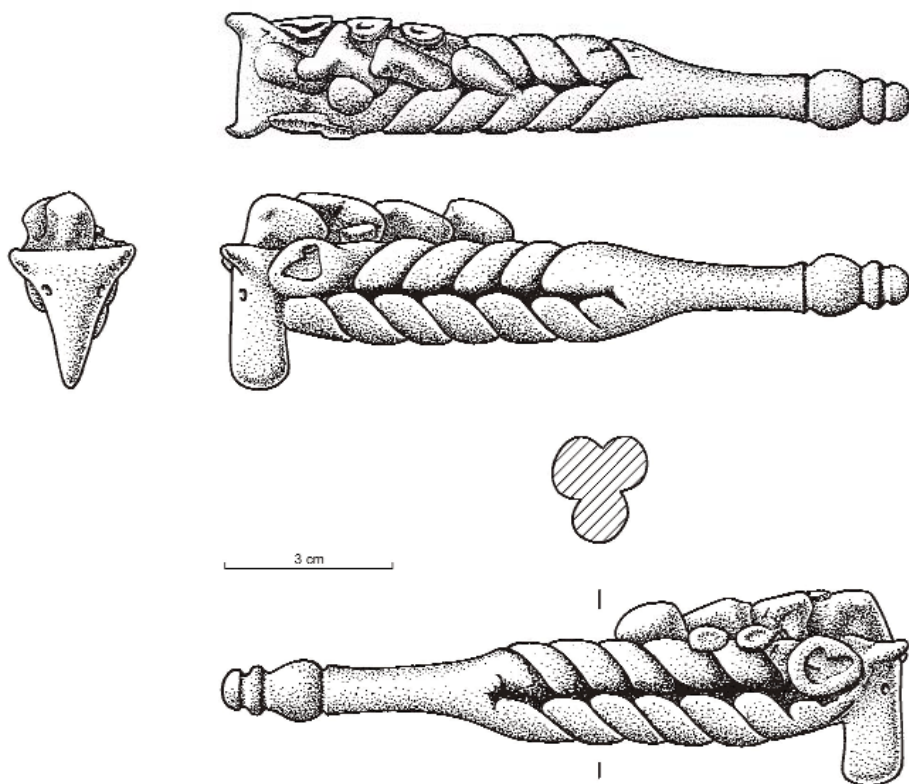

Figura 11. Bronce con motivos de sacrificio do castro de Punta Atalaia. Debuxo: Anxo R. Paz (Incipit, CSIC)

8. Queremos agradecer a Eva Castro Vigo, arqueóloga directora da escavación, as facilidades prestadas para o estudo desta peza.

e, cunha lonxitude de 12'1 cm, integra un corpo trezado de sección trilobulada que remata nun mango liso e moldurado no extremo proximal. No extremo oposto, a peza ten un prótomo de bóvido que simula ó mesmo tempo o fío dun machado. Na parte superior dispóñense catro animais en fila de difícil identificación; comezando polo extremo do prótomo, no primeiro animal aprécianse dúas protuberancias que poderían interpretarse como cornos ou colmillos, no segundo destaca un posible corno ou colmillo de gran tamaño, o terceiro tamén semella presentar uns pequenos cornos e unicamente o cuarto animal carece deles, polo que podería tratarse dun porco. En ambos laterais da peza, nas proximidades dos cornos do prótomo e coa abertura apuntando hacia eles, sitúanse dous torques con remates piriformes representados de maneira esquemática (figura 8.1). Nun dos laterais, preto do torques e xunto á fila de animais, atópanse dous pequenos elementos circulares e lixeiramente cóncavos, que poderían interpretarse como caldeiros. No outro lado, xunto ó segundo animal con corno ou colmillo de gran tamaño, apréciase tamén un corpo de forma esférica de difícil interpretación.

Unha das peculiaridades principais desta peza é que combina elementos dos dous subgrupos anteriores. A presenza dun pequeno mango ou empuñadura e a posición dos torques lembra ás pezas que representan os motivos en disposición estática (Cariño, Lalín ou MAN II). Sen embargo, ningunha desas pezas presenta unha ringleira de animais, que é habitual nos exemplares con escena de sacrificio (Celorico do Basto, IVDJ, MAN II e os fragmentos de Lugo e do Museu Episcopal de Vic). Deste xeito, o bronce de Punta Atalaia podería considerarse un híbrido entre os dous subgrupos.

Os bronzes que vimos de describir presentan varios problemas de interpretación, en parte relacionados coa dificultade para determinar os contextos arqueolóxicos e a súa cronoloxía. Aínda que a maior parte das pezas carecen de información sobre as condicións de achádego e incluso a súa procedencia, dúas delas asociaríanse a contextos habitacionais, concretamente castros (Lalín e Punta Atalaia), e unha terceira á cidade romana de *Lucus Augusti*⁹. O bronce de Cariño, atopado nunha praia da que tamén procede un puñal de antenas, podería tratarse dunha ofrenda votiva ás augas, se ben podería atribuírse igualmente a un arrastre das augas mariñas dende algún dos dous castros costeiros situados nas proximidades. A cronoloxía das pezas semella poder situarse na segunda Idade do Ferro, especialmente nos seus intres finais e pervivindo en datas posteriores á conquista romana, como poñen de manifesto o contexto arqueolóxico da peza de Punta Atalaia (Castro Vigo 2009) e o fragmento atopado en Lugo.

A información que nos proporcionan os bronzes é coherente co que coñecemos sobre os rituais de sacrificio do occidente peninsular a través de diferentes testemuños. Cómpre mentar, por exemplo, o carriño de bronce de Costa Figueira (Vilela, Paredes, Portugal), conservado no Museo de Guimarães, no que se representan catorce figuras antropomorfas e o sacrificio dun carneiro (Silva 2007: 299-300, est. XCIV). No tocante ás fontes clásicas, destaca o texto de Estrabón (III, 3, 7) onde se narra que os pobos nor-

9. Según referencias orais, a peza de procedencia atribuída a Lalín tería sido recuperada no interior dun castro.

teños fan hecatombes ó modo grego e sacrifican a Ares un carneiro, prisioneiros e cabalos¹⁰. En terceiro lugar, no eido da epigrafía destacan catro inscricións en lingua lusitana pero alfabeto latino, nas que se recolle o sacrificio combinatorio de animais que son ofrendados a diversos deuses prerromanos, amosando a pervivencia en época romana destes rituais de tradición indíxena. As dúas máis coñecidas atópanse en Cabeço das Fráguas (Pousalofes do Bispo, Sabugal, Guarda) e Lamas de Moledo (Castro D'Aire, Viseu) e, a pesar das diverxencias existentes na súa tradución, reflexan sacrificios cun número de vítimas semellante ó que amosan os bronce (Rodríguez Colmenero 1993: 99-105; García Quintela 1999: 225-242; Armada e García-Vuelta 2003 e 2006; Schattner e Correia Santos 2010). Pola súa parte, a inscrición de Arronches (Portalegre, Portugal), publicada recentemente, refire o sacrificio de máis dunha trintena de animais, principalmente óvidos, pero tamén bóvidos e cápridos aínda que existen novamente algunhas diferencias na tradución (Carneiro *et al.* 2008; Prósper e Villar 2009; Cardim Ribeiro 2010). A elas habería que engadir as inscricións de Arroyo de la Luz I e II (Cáceres), desaparecidas cando menos dende o século XIX e que probablemente formaban parte dun mesmo epígrafe de natureza sacrificial¹¹. Outra inscrición romana de Portugal en lingua latina, procedente de Marecos (Penafiel, Porto), testemuña tamén este tipo de sacrificios (Vázquez Varela e García Quintela 1998: 169-177).

Outro testemuño sumamente relevante, aínda que distante a nivel xeográfico, provén do castro de Capote (Higuera la Real, Badajoz), en plena Beturia céltica (Berrocal-Rangel 1994). As escavacións realizadas neste xacemento documentaron unha mesa de altar cun banco corrido aberto á rúa principal do poboado, no entorno da cal aparecen instrumentos de sacrificio e banquete (coitelos, un asador, unha parrilla, etc.) e os restos óseos de 23 ou 24 animais, que foron sacrificados formando combinacións semellantes ás representadas nos bronce. A continuación, as vítimas foron consumidas na rúa principal do poboado celebrando un gran festín colectivo. Dito ritual debeu ter lugar a mediados do século II ane, con motivo dalgún acontecemento excepcional, seguramente de carácter bélico (Berrocal-Rangel 1994).

Xa que logo, as fontes grecolatinas, a epigrafía e o rexistro arqueolóxico testemuñan a existencia de rituais sacrificiais moi semellantes ós representados nos bronce. Trátase de sacrificios cun máis que probable vencello relixioso, nos que as vítimas se consagran a divinidades, tal e como queda reflexado nas inscricións lusitanas e no texto de Estrabón. Porén, os bronce introducen novos matices e significados de interpretación complexa e que só podemos chegar a atisbar. Tanto estes obxectos como as inscricións lusitanas téñense posto en relación con rituais de tradición indoeuropea, principalmente coa *suovetaurilia* romana pero tamén con outros sacrificios similares indios, escitas, gre-

10. Entre as edicións dispoñibles, recomendamos Estrabón: *Geografía de Iberia*. Tradución de J. Gómez Espelosin; presentacións, notas e comentarios de G. Cruz Andreotti, M. V. García Quintela e J. Gómez Espelosin. Alianza. Madrid 2007: 219.

11. Así pois, asumindo que Arroyo de la Luz I e II formaban parte dunha única inscrición, das cinco inscricións lusitanas coñecidas unicamente a de Arroyo de la Luz III non semella ter un carácter sacrificial (Almagro-Gorbea, Ortega e Villar 1999; Villar e Pedrero 2001).

gos ou iranianos. Sen embargo, e como xa apuntara García Quintela (1999: 225), semella claro que non hai una contaminación entre rituais galaico-lusitanos e romanos, senón máis probablemente un desenvolvemento autónomo dos primeiros tal vez a partir dunha orixe indoeuropea común¹².

Os bronzes suscitan moitas outras cuestións cúa análise pormenorizada alonxaría-nos dos obxectivos deste traballo, polo que imos limitarnos ás que consideramos de maior interese para o asunto que nos ocupa. Atopámonos ante obxectos non funcionais, ou polo menos de funcionalidade descoñecida. Dende logo non son puñais nin tampouco “man-gos”, como se ten publicado en ocasións, sendo máis axeitado aludir á súa natureza de exvotos ou de representacións plásticas de tipo simbólico. De feito, o que lle confire unidade ó grupo é a súa iconografía, a reiteración dos seis motivos citados que aparecen de maneira bastante uniforme en todo o material coñecido. Este feito parécenos especialmente relevante se temos en conta que entre os achádegos de localización máis septentrional (Cariño e Punta Atalaia) e o situado máis ó sur (Celorico de Basto) hai uns 260 km en liña recta (figura 12). Os bronzes reflexan, pois, un elevado grao de estandarización iconográfica e ritual que non atopamos noutras facetas do rexistro arqueolóxico. Esta cuestión, sen dúbida, abre perspectivas prometedoras para a investigación. Ó mesmo tempo, os remates ou prótomos de touro aparecen noutros obxectos de claro significado ritual, por exemplo en dous enmangues de coitelo da zona de Palencia conservados no MAN ou nos enmangues dun grupo de *simpula*-cazos metálicos- cúa distribución sitúase na Meseta norte da Península Ibérica (Armada e García-Vuelta 2003 e 2006).

En calquera caso, voltemos ás representacións de torques que constitúen o obxectivo principal do presente traballo. Como xa subliñamos, as sete pezas que se atopan completas ou case completas amosan representacións do referido obxecto. Nas pezas cos motivos en disposición estática destaca a asociación torques-machado, que probablemente posúe un significado específico de difícil definición. No bronce de Lalín, por exemplo, o torques sitúase sobre o apéndice que interpretamos como unha folla de machado (figura 9.2); no bronce MAN II o mango do machado está situado entre os dous terminais do torques, tocando o seu extremo proximal a parte central do aro (figura 9.1). É evidente que en pezas cunha recurrencia tan marcada de seis motivos, todos

Figura 12. Mapa do Noroeste peninsular coa localización dos bronzes con motivos de sacrificio que contan con información sobre a súa procedencia

12. “...en ningún caso, parece haber una contaminación entre los usos romanos y los lusitanos: estos últimos presentan rasgos específicos posiblemente elaborados autónomamente a partir del fondo tradicional común” (García Quintela 1999: 225).

eles están relacionados entre si, pero a asociación/relación torques-machado resulta especialmente significativa. Polo demais, nun ambiente sacrificial o machado posúe unhas connotacións claras de obxecto destinado ó sacrificio e despezado das vítimas.

As pezas con escena de sacrificio achegan unha perspectiva complementaria e clarificadora. No exemplar de Celorico do Basto o único ser humano representado leva un machado que apoia no ombro e apunta co outro brazo ó torques, quizais realizando algunha acción ritual da que este obxecto forma parte. No bronce MAN I unha figura humana esquemática ergue o brazo diante do obxecto que reinterpretemos como torques, ou como unha curiosa representación de torques-caldeiro, que se atoparía no chan (figura 8.2). Por último, na peza do IVDJ un torques de gran tamaño, en proporción co resto de elementos representados, aparece no chan, entre o caldeiro, a folla de machado, o primeiro sacrificador e o carneiro (figura 8.3). Estes testemuños permiten plantexar que o torques é un obxecto que xoga un rol importante no ritual sacrificial, xunto ó caldeiro e o machado. Estes dous obxectos teñen unha función a priori máis fácil de determinar -o machado como instrumento sacrificial e o caldeiro en relación co procesado e cociñado das vítimas- pero o papel do torques é máis esquivo, aínda que quizais debamos consideralo unha ofrenda, un obxecto que representa á comunidade ou incluso a manifestación dalgunha divinidad. Esta posible connotación colectiva ou comunitaria do obxecto dentro do ritual sacrificial é unha opción razoable se temos en conta o contido das inscricións lusitanas. Así, na de Lamas de Moledo os oferentes do sacrificio son unha comunidade, os *Veaminicori* (Rodríguez Colmenero 1993: 102-103). Este carácter colectivo e público propónse tamén para a inscrición de Arronches, na que o ritual descrito tería como principal obxectivo, en opinión de Cardim Ribeiro (2010: 57), “*garantir a abundancia agrária e pecuária e a salus da(s) comunidade(s) envolvidas*”¹³. Sen embargo, á marxe desta posible dimensión de ofrenda colectiva, o bronce do IVDJ tamén amosa que o torques é un obxecto que portan no pescozo dous dos individuos que forman parte da escena sacrificial, non así o terceiro, que suxeita unha cabra e un porco/xabarín (figura 7).

TORQUES NO PESCOZO: AS ESTATUAS DE PEDRA

Xunto ós bronzes que vimos de analizar, o outro ámbito principal de representación de torques é o da estatuaria en pedra. A plástica pétreo castrexa ten sido obxecto dunha ampla traxectoria de investigación (Calo 1994, con referencia a toda a bibliografía anterior; Schattner 2003; González Ruibal 2006-07: 444-450, 535-560; Rodríguez Corral 2012, entre outros). Sen embargo, as representacións de pezas de ourivería nesta escultura teñen merecido unha atención bastante máis discreta¹⁴. Non é o noso obxectivo aquí

13. Nunha liña similar, Prósper e Villar (2009: 2) sinalaran previamente “...en ésta no caben grandes dudas sobre el carácter institucional o colectivo del evento, dado que la magnificencia de lo ofrendado lo acerca a una hecatombe”.

14. Entre as escasas análises específicas da cuestión, cabe mentar as catro páxinas que Castro Pérez (1992: 111-115) lle adica na súa monografía sobre a iconografía e o significado do torques.

paliar este déficit cun estudo pormenorizado da cuestión, senón unicamente realizar unha exploración preliminar que sirva ós obxectivos deste traballo. Tampouco entraremos polo miúdo en cuestións de fondo –e que requerirían moitas páxinas de discusión– sobre a cronoloxía e a funcionalidade destas pezas, salvo naqueles puntos que resulten de relevancia para o asunto que nos ocupa.

Os grupos escultóricos en pedra que amosan representacións de xoias son tres: 1) estatuas de guerreiro; 2) sedentes; e 3) imaxes antropomorfas, un tanto heteroxéneas, que teñen sido interpretadas como deusas e deuses, ídolos fálicos, etc.

As estatuas de guerreiro son as que teñen merecido maior atención por parte da investigación. Os exemplares máis coñecidos son os que González Ruibal (2006-07: 447-448) define como grupo 1 ou tipo 1: estatuas de gran tamaño –superior ó dun individuo masculino– de moi boa calidade técnica e cunha iconografía bastante estandarizada, que inclúe casco, torques, virias ou brazaletes, túnica ou *sagum* e coiraza, escudo circular ou *caetra* sobre o ventre, cinturón, puñal ou espada curta e grebas. Como xa apuntara Calo (1994: 669), o problema principal que plantexa o estudo das representacións de torques nestas estatuas é o estado fragmentario de moitas delas e concretamente a ausencia de cabeza, pois soen romper precisamente no arranque dos ombros. Así as cousas, en unicamente 5 estatuas de guerreiro identifícanse representacións de torques:

dúas de Lezenho, a de Sanfins e os torsos de Castromao e un dos dous de Armeá. A elas temos que engadir 5 cabezas pétreas que puideron pertencer a estatuas de guerreiro e que

Figura 13. Guerreiro de Lezenho. Foto: Incipit, CSIC

tamén conteñen representacións de torques: Anlló, Ralle, Río, Rubiás e Vilarelhos¹⁵. O catálogo de estatuas de guerreiro publicado por Calo (2003) inclúe 32 pezas¹⁶, nas cais, polo tanto, atopamos un total de 10 representacións de torques. En 21 exemplares é imposible saber se tiñan torques ou non, polo seu estado de conservación. Unicamente nun caso, o exemplar de Capeludos, podemos asegurar que a estatua carecía de torques. En porcentaxes, o 31'25 % do catálogo tería representacións de torques, o 3'12 % carecería dela e nun 65'62 % dos casos sería imposible determinar a existencia ou non deste obxecto.

A primeira das pezas de Lezenho (Boticas, Vila Real) (figuras 13 e 14.1) ten unha altura total de 206 cm e foi atopada no castro do mesmo nome en 1785 (Calo 1994: 292-295; 2003: 10-11, nº 11; Silva 2007: 419-420, est. CXXI.1; Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011a). O torques represéntase de maneira esquemática pero explícita, con terminais voluminosos, en posición elevada, “*moi apegado á cabeza e alonxado dos ombros*” en palabras de Calo (1994: 295). O segundo dos guerreiros (figura 14.2) (Calo 1994: 295-296; 2003: 11, nº 12; Silva 2007: est. CXXI.2; Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011b) ten actualmente unhas dimensións de 173 cm (Silva 2007: 420) e a información dispoñible sobre o seu achádego e avatares é a mesma que na peza anterior. Neste caso o torques represéntase bastante aberto, menos separado dos ombros e con ter-

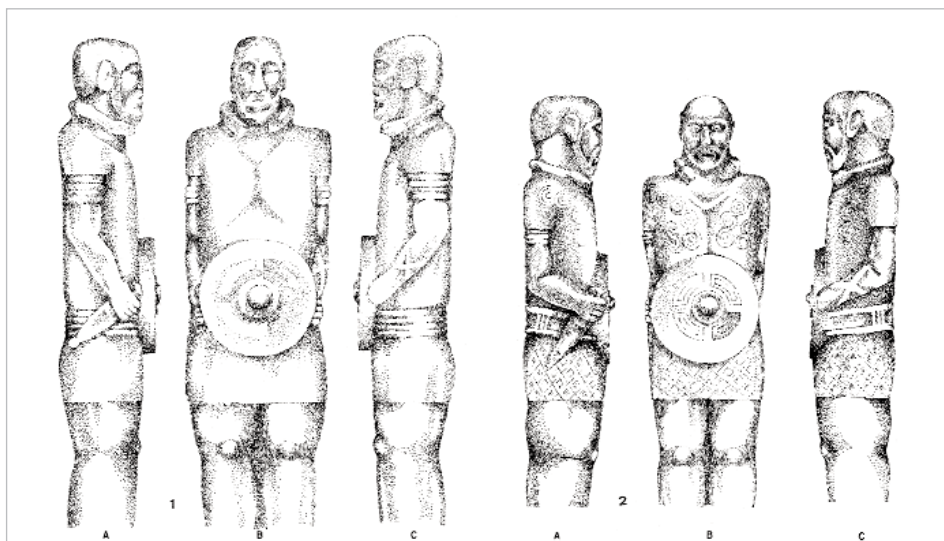

Figura 14. Guerreiros de Lezenho. Según Silva (2007)

15. No exemplar de Río (Vilamarín, Ourense) a presenza de torques é dubidosa. A peza leva casco e, na parte baixa do pescozo, “*una protuberancia que puede ser considerada como un torques*” (Calo 2003: 16, nº 19). Este elemento consérvase na parte traseira e laterais, pero non alcanza a parte frontal onde estarían os remates. González Ruibal (2006-07: 447, fig. 4.120) asume a interpretación como torques.

16. A cabeza pétre procedente de Braga e atopada xunto a unha figura sedente, á que logo nos referiremos, foi interpretada polas autoras que a deron a coñecer como pertencente a unha estatua de guerreiro (Bettencourt e Carvalho 1993-94), pero Calo semella discrepar, pois non a inclúe no seu catálogo (Calo 2003), que tomamos como referencia para as cifras que aquí manexamos.

minais piriformes con punta truncada; este mesmo tipo de terminal tamén é, probablemente, o representado na peza anterior (ver as dixitalizacións 3D en Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011a, 2011b). Ó mesmo castro atribúense outras dúas estatuas de guerreiro, aínda que fracturadas de maneira que non podemos determinar a presenza de torques.

A peza do castro de Sanfins (Paços de Ferreira, Porto) (figura 15) apareceu nas escavacións de 1962 e consérvase en catro fragmentos (Calo 1994: 484-487, 493; 2003: 21-22, nº 26; Silva 2007: 424, est. CXXIV.3); tense debatido se pertencen a unha ou dúas estatuas, pero tende a aceptarse ultimamente que estamos ante un único exemplar cujos pes apareceron de maneira casual empotrados nuns bolos graníticos dunha das entradas do castro. O fragmento correspondente á cabeza ten un torque con remates que Calo (1994: 485) considera de dobre escocia.

Os fragmentos de Armeá (Allariz, Ourense) e Castromao (Celanova, Ourense) son en ambos casos torsos de guerreiro e presentan torques, aínda que no caso de Armeá é bastante dubidoso. Esta peza apareceu reutilizada nunha casa próxima ó castro (Calo 2003: 7, nº 3) xunto a outra moi similar (Calo 1994: 96-97, 107; Barriocanal *et al.* 2006: 66-69),

mentres que a de Castromao, cun torque con remates de periña, apareceu formando parte dun muro nas ladeiras do castro (Calo 2003: 8-9, nº 7).

As cinco cabezas de guerreiro antes mentadas non aportan información contextual particularmente relevante. Na de Anlló (Cea, Ourense) a representación de torques é moi esquemática e os terminais apenas chegan a intuírse (Calo 1994: 81-83), mentres que a de Rubiás (Bande, Ourense) está fracturada precisamente na súa parte dianteira e non se aprecia a forma dos terminais (Calo 1994: 409-410, 417; Barriocanal *et al.* 2006: 76-78). Mención especial merece a cabeza de

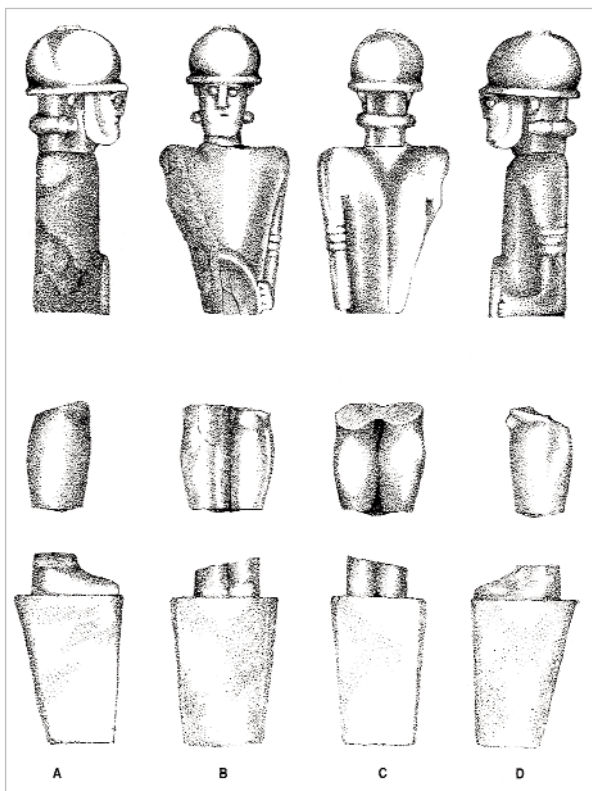

Figura 15. Guerreiro de Sanfins. Según Silva (2007)

Ralle (Taboada, Lugo), un achádego antigo conservado nunha casa particular (Fernández Carballo 2001; Calo 2003: 15, nº 18). Mide 85 cm de altura e, de pertencer a unha estatua de guerreiro, o que Schattner considera indubidable, estaríamos ante un exemplar que rondaría orixinalmente os 4 metros de altura, “a maior escultura antiga da Península Ibérica” (Schattner 2004: 16). A representación do torques, cun perímetro de 125 cm e unha altura de 17 cm na parte traseira (Fernández Carballo 2001: 134), é absolutamente excepcional polo seu tamaño e ten remates de periña labrados de xeito moi esquemático.

Como antes sinalamos, unicamente dunha das estatuas de guerreiro, a de Capeludos (Vila Pouca de Aguiar, Vila Real), podemos afirmar con seguridade que non posúe representación de torques (figura 16). O fragmento conservado mide 117 cm de altura e foi atopado por Leite de Vasconcelos na ladeira do Monte do Crasto, un posible

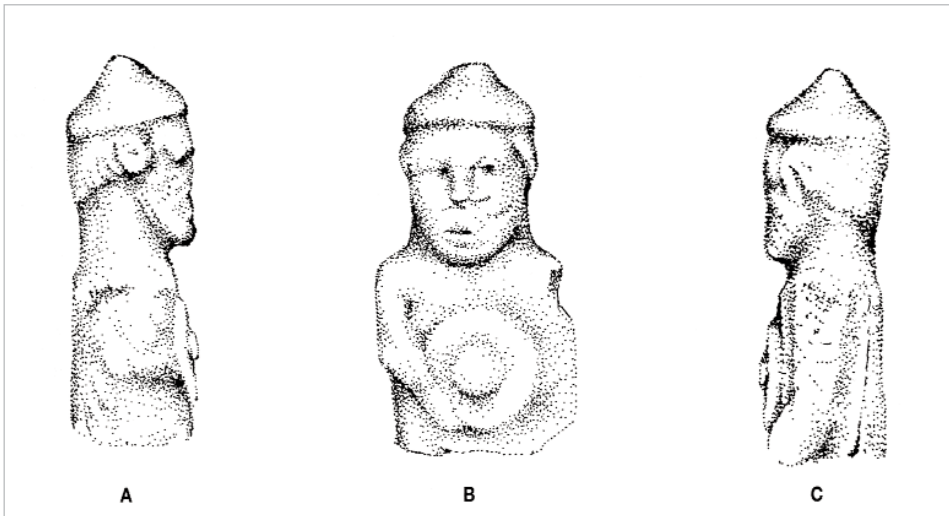

Figura 16. Guerreiro de Capeludos. Según Silva (2007)

xacemento castrexo (Calo 1994: 193-195; Silva 2007: 419, est. CXX.2). A ausencia de torques sorprende menos se temos en conta que se trata dunha peza que, malia súas alteracións, presenta diferencias dende o punto de vista estilístico e formal (Schattner 2004: 43-44). González Ruibal (2007-07: 447) adscribela a un segundo grupo de estatuas xunto ás de Santa Águeda, Castromao e Sabanle, das cais unicamente a de Castromao posúe representación de torques, como xa vimos.

O repertorio da estatuaria pétreo castrexa inclúe cinco figuras sedentes procedentes de Castelo de Lanhoso (Póvoa de Lanhoso, Braga), dúas de Xinzo de Limia (Ourense), Braga e Pedrafita (A Teixeira, Ourense). Representan figuras antropomorfas sentadas nun trono ou silla con respaldo e que sosteñen coas mans un ou dous vasos, probablemente para libacións. Como sucede no caso dos guerreiros, a perda da cabeza en parte das pezas impide determinar se orixinalmente tiñan torques. A de Castelo de Lanhoso é de pequeno

tamaño (24'5 cm de altura), está rota polo pescozo e perdeu asemade as dúas mans e parte dunha perna (Calo 1994: 286-291); sen embargo, a perda da cabeza prodúxose pola parte alta do pescozo, que non semella que tivese torques. A peza de Braga, reutilizada en contexto urbano xunto a unha cabeza que podería pertencer a un guerreiro, mide 77 cm de altura e non conserva o pescozo, sendo moi difícil determinar se tiña torques orixinalmente; como datos significativos, cómpre mentar a presenza dun falo entre as pernas e duns pés que as autoras da publicación consideran de natureza zoomórfica, lembrando cascos de cabalo (Bettencourt e Carvalho 1993-94: 280). O mesmo cabe afirmar, respecto á imposibilidade de determinar a existencia de torques, da peza de Pedrafitá, que presenta unha rotura horizontal á altura dos ombros. Este exemplar destaca pola profusa decoración do trono, a ausencia de brazaletes nos brazos e a presenza de dúas pulseiras nas bonecas, que sosteñen un único vaso (Barriocanal *et al.* 2006: 70-72; González Ruibal 2006-07: 558-559).

Así as cousas, debemos referirnos a unha das dúas sedentes de Xinzo de Limia como a única das cinco estatuas que permite determinar, en sentido afirmativo, a presenza de torques. As dúas sedentes de Xinzo foron atopadas de maneira casual cando se realizaban remocións de terra para facer un pozo, o que motivou unha sondaxe exploratoria de Ferro Couselo que, xunto a outros achádegos realizados na área, apuntan a un ambiente romanizado aínda que de orixe protohistórica (Calo 1994: 649). A peza que máis nos interesa mide 67 cm de altura e, aínda que tamén perdeu a cabeza, conserva un torques que, curiosamente, ten os remates colocados cara atraís; presenta tamén brazaletes en ambos brazos (Calo 1994: 651-652, 654; 2002). A outra peza é relativamente similar, tamén ten brazaletes pero a cabeza rompeu a unha altura inferior e non podemos determinar se tiña torques.

En síntese, ninguna das cinco estatuas sedentes conserva a cabeza e catro delas non permiten determinar, polo seu estado de conservación, se levaban torques; a única na que si podemos aprecialo lévao en posición distinta ó habitual, cos terminais situados na parte traseira do pescozo. Tense debatido sobre o sexo das figuras representadas; o innegable influxo mediterráneo que reflexan as imaxes foi un dos argumentos para consideralas femininas, pero a opinión maioritaria na actualidade –que compartimos– defende o seu carácter masculino apoiándose nas semellanzas iconográficas coas estatuas de guerreiro (presenza de brazaletes, saio, torques no exemplar de Xinzo) e na presenza dun falo na peza de Braga (Calo 1994: 696-697; 2002; Bettencourt e Carvalho 1993-94: 282; González Ruibal 2006-07: 558).

Temos que referirnos, por último, a un grupo pouco numeroso de figuras que teñen sido interpretadas en termos relixiosos ou cultuais (divinidades, ídolos, etc.) e que amosan ocasionalmente representacións de torques. Unha escultura do castro de Briteiros (Guimarães, Braga) (figura 17), recuperada nas escavacións de Martins Sarmiento en 1876 entre as paredes de dúas casas circulares, representa unha figura antropomorfa cos brazos dobrados en ángulo recto sobre o abdome, peitos e un abultamento cilíndrico no pescozo

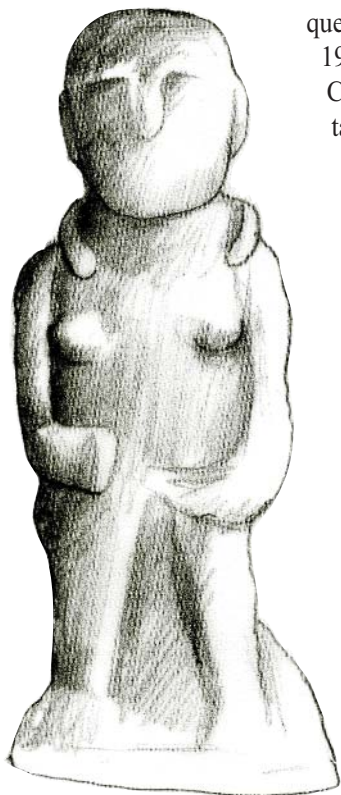

Figura 17. Estatua de posible divindade feminina de Briteiros. Debuxo: González Ruibal (2006-07)

que ten sido interpretado como un torques (Castro Pérez 1992: 114; González Ruibal 2006-06: 556-557), se ben Calo (1994: 171) ten dúbidas ó respecto e propón que tamén podería tratarse do remate do vestido, malia recoñecer que a imaxe semella estar espida. A posición dos brazos, dobrados case en ángulo recto e coas mans xuntándose sobre o ventre, emparenta esta peza con outras aínda máis toscas, como as Sendim (Felgueiras, Porto), Carabeles (Rois, A Coruña) e as dúas de Logrosa (Negreira, A Coruña), estas últimas de contexto indeterminado e que soen poñerse en relación cun castro desa freguesía de Sta. Eulalia de Logrosa (Castro Pérez 1992: 114; Calo 1994: 302-303). As pezas de Logrosa son similares entre si, pero una delas presenta no pescozo unha moldura ou resalte que se interpreta como un torques pechado (Castro Pérez 1992: 114; Calo 1994: 303); de deseño moi esquemático, a escultura amosa, en palabras de Calo (1994: 304), “*actitude que sospeitamos de respecto, adoración ou súplica*”. Entre as imaxes masculinas interpretadas como *estatuas* ou *ídolos fálicos*, leva torques a procedente do castro de Vilapedre (Sarria, Lugo), unha peza de 70 cm de altura con rostro esquemático e falo con dous testículos (Calo 1994: 638-640)¹⁷. A peza emparentase con outras que tamén teñen representa-

cións de falos procedentes dos castros de Genço (Ponte de

Lima, Viana do Castelo) e de Elviña (A Coruña), pero que non levan torques.

É evidente que os tres grupos escultóricos aquí considerados posúen implicacións e significados diferentes. A interpretación funeraria das estatuas de guerreiro está na actualidade practicamente abandonada, considerándose que estas esculturas formarían parte da escenografía monumental dos castros, situándose na súa entrada. As estatuas sedentes, ás que se tamén se ten atribuído, con argumentos diferentes, un significado funerario, son interpretadas por González Ruibal (2006-07: 555) como seres divinos. O carácter relixioso-cultural do terceiro grupo de esculturas, con representacións de peitos, vaxinas ou falos, semella claro, aínda que existan dúbidas sobre o seu significado concreto. Profundizar nestas cuestións alonxaríanos dos obxectivos do presente traballo.

17. Entendemos que esta é a peza á que se refire Castro Pérez (1992: 114) como “*hallada en un castro de Lugo y actualmente en el museo de dicha ciudad*”, describindoa como “*un bloque toscamente tallado en el que se puede distinguir tan sólo la cabeza, el torques y el falo erecto*”. Calo (1994: 639) afirma que a representación que nos ocupa non corresponde a un torques, senón ós brazos. González Ruibal (2006-07: 557) mantén a hipótese do torques apoiándose en representacións semellantes como a da cabeza de Anlló.

Outro dos problemas a debate na análise da escultura pétrea castrexa, e que atinxe de maneira directa á problemática que nos ocupa, é a cronoloxía. Calo (1994) é o principal defensor dunha datación romana para toda a plástica castrexa, encadrable entre finais do século I a.n.e e mediados do século I d.n.e. O autor asenta a súa proposta na cronoloxía dos castros nos que aparecen as pezas, aínda que en moitos casos sexan froito de achádegos casuais, aparezan reaproveitadas ou os propios castros fosen escavados hai décadas e posúan tamén niveis prerromanos. Esta proposta, criticada xa nas datas inmediatamente posteriores á súa publicación (Carballo 1996; Rey Castiñeira 1996: 188-194), ten sido contestada con novos argumentos en datas recentes, mentres que, ó mesmo tempo, o propio Calo (2010: 257-268) ratifícase no defendido na súa tese de doutoramento. Rodríguez Corral (2012) achega argumentos a prol dunha orixe prerromana das estatuas de guerreiro a partir dunha revisión dos contextos arqueolóxicos, sostendo ademais a diacronía entre as estatuas e as inscricións que algunhas delas portan. Pola súa parte, Schattner (2004) define un total de 13 características estilísticas ou formais que permitirían distinguir entre estatuas prerromanas e de influencia romana; un total de sete características serían explicables sen necesidade de recurrir á influencia romana (Schattner 2004: 32), mentres que a posición dunha das mans nas estatuas de Capeludos e Sabanle podería analizarse a partir da semellanza con exemplares da escultura monumental celta como os de Hirschlanden, Capestrano ou Glauberg (Schattner 2004: 43-44).

Aínda que consideramos verosímiles os argumentos a prol dunha orixe prerromana para a plástica castrexa, o certo é que a cuestión non resulta crucial para o tema que nos ocupa. Non hai dúbida de que o uso dos torques castrexos seguiu estando en pleno auge polo menos durante o primeiro século da dominación romana e vencellado a unhas connotacións moi semellantes ás que tería na etapa anterior. Non é difícil supor, pois, que as dimensións sociais e simbólicas do torques que reflexan estas representacións escultóricas teñan unha forte pegada protohistórica, aínda que algunhas delas puidesen ter sido elaboradas trala conquista romana.

O repertorio que vimos de analizar proporciona cifras significativas. Unicamente nunha das 32 pezas que compoñen o catálogo das estatuas de guerreiro podemos asegurar que a peza carecía de torques. As cinco estatuas sedentes coñecidas perderon a cabeza, pero no único caso que é posible determinalo con seguridade a peza posuía torques, se ben é certo que o exemplar de Lanhoso non semella que o tivese. Por último, nas esculturas clasificadas como ídolos ou divinidades atopamos novamente representacións deste obxecto, se ben nunha porcentaxe inferior. Como ten sinalado Castro Pérez (1992: 114), *“en una valoración de conjunto, las imágenes antropomórficas atribuibles a la Cultura Castreña ostentan torques –siempre en el cuello, no en la mano ni colgando desde los hombros hasta el pecho– en una proporción muy superior a la de cualquier otro horizonte o cultura de su entorno más o menos inmediato”*.

A lectura que obtemos da escultura pétrea é diferente á dos bronzes con motivos de sacrificio. As estatuas de guerreiro –sexan xefes, heroes ou antepasados– realzan a figu-

ra masculina na súa faceta guerreira. O papel do torques neste caso semella acomodarse mellor á súa lectura tradicional de símbolo de prestixio masculino e de propiedade individual. Á marxe da interpretación que queira facerse das sedentes, o terceiro grupo escultórico convida a interpretar o torques como un atributo dos deuses e deusas, ou de seres cunhas particulares connotacións relixiosas ou simbólicas. Trátase da única ocasión na que o torques pode vencellarse con claridade ó sexo feminino no Noroeste peninsular¹⁸.

OUTRAS REPRESENTACIÓNS DE TORQUES: CERÁMICA E OURIVERÍA

Como casos puntuais, atopamos representacións de torques noutros soportes do rexistro material castrexo, concretamente na cerámica e na ourivería.

Das escavacións no xacemento de A Lanzada (Sanxenxo, Pontevedra), da ocupación situada entre os séculos II a.n.e. e II d.n.e. no coñecido como *Campo da Lanzada* e máis concretamente dun contexto datable no século I a.n.e., proveñen varios fragmentos dunha peza cerámica coa representación dun torques de terminais piriformes, que se sitúan cara arriba, apuntando ó borde do recipiente (figura 18). A peza é unha ola mediana, cunha altura estimada de 35 cm, colo marcado, boca ampla e unha capacidade aproximada de 50 litros; é de pasta escura, a man, acabado interior alisado cun espatulado fino case horizontal e un acabado exterior máis fino, case bruñado e formando bandas alternas verticais que quedan cortadas no colo por unha banda ancha horizontal (Fariña 2002). A tipoloxía e a decoración do fragmento teñen abundantes paralelos no xacemento, pero a decoración aplicada representando un torques, situada no arranque da panza, é absolutamente excepcional. Ademais dos remates piriformes, os tercios distais represéntanse con liñas que imitan aramios enrolados, mentres que a parte central é lisa; quixo representarse, polo tanto, un tipo de torques recoñecible, concretamente o designado como ártabro que é típico da Galicia septentrional (Fariña 2002: 223; Monteagudo 1952). En opinión de Castro Pérez (1992: 115) non debería descartarse que estivésemos ante un caldeiro ritual, e en favor de dito argumento este autor lembra a importancia do torques e do caldeiro entre os celtas; os bronzes con motivos de sacrificio constitúen outro exemplo abondo significativo da asociación entre caldeiro e torques.

No ámbito da ourivería atopamos representacións de torques nas diademas de Moñes (Piloña, Asturias) (Marco 1994; García-Vuelta 2007: 204-236). Forman parte dunha complexa secuencia decorativa de claras connotacións mitolóxicas, que en opinión de Marco, aceptada posteriormente por outros autores (García Quintela 1999: 157-169), “*simbolizan la apoteosis guerrera a través precisamente del tránsito acuático hacia el Más Allá*” (Marco 1994: 329). Entre os motivos representados atópanse xinetes de cuia cabeza xurde unha cornamenta de cervo e que levan torques na súa man esquerda (figura

18. Noutros ámbitos si documentamos con maior frecuencia a asociación de torques ó sexo feminino.

Figura 18. Fragmento cerámica de A Lanzada con representación de torques. Foto de Fariña (2002)

Figura 19. Escena da diadema-cinturón de Moñes. Foto: O. García-Vuelta

Figura 20. Apéndice triangular con representación dunha arracada do castro de Espiñaredo. Museo das Peregrinacións e de Santiago. Foto: autores

19) (Marco 1994: 332). A imaxe lembra a unha das representacións principais do famoso caldeiro de Gundestrup, onde unha figura que se interpreta como o deus Cernunnos aparece rodeado de animais, cunha cornamenta de cérvido e un torques na man dereita (Castro Pérez 1992: 42, 89-90, fig. 13; Marco 1994: 332). As diademas de Moñes amosan, polo tanto, unha terceira dimensión simbólica e funcional dos torques. Se nos bronzes aparecían formando parte de rituais sacrificiais ó pé dos caldeiros e na estatuaría como adorno de pescozo, aquí represéntanse como un obxecto que se leva na man, en escenas mitolóxicas ou cerimoniais rituais asociadas á idea de rexeneración. Esta terceira posibilidade funcional proporciona, se cabe, máis sentido ós sonaxeiros que posúen moitos torques, elaborados na maior parte dos casos a partir da introducción dunha pequena peza metálica no interior do terminal oco.

A representación de pezas de outro na propia ourivería resulta excepcional no ámbito castrexo. Porén, xunto ó caso de Moñes debemos citar o que semella o apéndice triangular dunha arracada procedente do castro de Espiñaredo (As Pontes de García Rodríguez, A Coruña), cunha cronoloxía próxima ó cambio de era e que presenta no seu interior a representación dunha arracada do mesmo tipo, en forma de arete e con apéndice triangular (figura 20).

DA ICONOGRAFÍA Á SOCIEDADE: OS DIFERENTES SIGNIFICADOS DUN TORQUES

A proposta de colaboración que nos trasladaron inicialmente os organizadores deste dossier, membros da asociación *Ardobriga*, consistía en analizar o significado do torques no eido cultural indoeuropeo. O reto é particularmente difícil, pola propia problemática deste concepto e pola extensión cronoxeográfica que se lle atribúe. ¿Podemos falar dun único ou principal significado do torques neste ámbito?, ¿teremos, pola contra, que asumir unha necesaria variabilidade no tempo e no espazo? O concepto *indoeuropeo*, como é ben sabido, emprégase para designar un tronco lingüístico común do que derivan as linguas faladas en boa parte de Europa e do continente asiático. Á marxe do feito lingüístico, e por simplificar en poucas palabras, toda unha longa tradición investigadora ten defendido que unha orixe lingüística común puido implicar tamén institucións, modelos sociais ou conceptos relixiosos comúns. A cuestión chave consiste en situar en termos históricos –ou, mellor, prehistóricos– ditos procesos. A indoeuropeización como proceso –tanto no plano estritamente lingüístico como no cultural– ten feito correr ríos de tinta e o debate dista de estar pechado.

Deixando a un lado a –para nós– moi discutible proposta dunha indoeuropeización paleolítica, as opinións dos arqueólogos divídense entre os que defenden unha cronoloxía neolítica (Renfrew 1990) e os que optan por situala nun momento posterior, xa na Idade do Bronce (Kristiansen 2012). En calquera destas etapas, é practicamente imposible ras-

trexar o torques en canto obxecto coas características propias da Idade do Ferro. Coñécese algúns adornos de pescozo (Castro Pérez 1990 e 1992), que en ocasións teñen recibido o nome de torques, pero dubidamos que poidan ter conformado un significado ou unha mitoloxía propiamente indoeuropeos para este tipo de obxecto. Polas razóns expostas, o itinerario teórico e metodolóxico que seguimos ten un sentido inverso. Non tenta definir un gran cadro de fondo dende o cal explicar o rexistro do Noroeste, senón que concede prioridade á información do propio ámbito castrexo. Ó mesmo tempo, considera que os paralelismos que poden detectarse nos diferentes ámbitos da protohistoria europea non necesariamente explícanse a partir dun fondo indoeuropeo común, senón máis ben a través da circulación de ideas, símbolos e códigos de consumo ó longo de amplas áreas xeográficas.

Como tivemos ocasión de comprobar, no Noroeste peninsular atopamos unha variedade de representacións de torques que están vencelladas á diversidade de usos e significados deste obxecto. Nas estatuas de guerreiro, o torques represéntase no pescozo formando parte da imaxe canónica do guerreiro galaico-lusitano, con saio, brazaletes e armas ofensivas e sobre todo defensivas¹⁹. Nos bronzes con motivos de sacrificio, o torques aparece no chan da escena, normalmente ó pé do caldeiro, e asociado ó machado que xoga o papel de instrumento sacrificial. Algunhas outras estatuas de pedra, interpretadas como divinidades ou seres sobrenaturais, levan tamén torques. Esta variabilidade supón usos diferentes do obxecto. O torques é un adorno que levan no pescozo guerreiros, sacrificadores ou divinidades, pero, como xa vimos, tamén é levado na man polos xinetes na diadema de Moñes, nunha escena de claras connotacións mitolóxicas, e semella xogar o papel de símbolo ritual, quizais a xeito de ofrenda, nos sacrificios representados nos bronzes.

No ámbito que nos ocupa, cando o torques aparece asociado a seres humanos ou antropomorfos estes son de sexo masculino na inmensa maioría dos casos. A representación do guerreiro con torques semella estar no Noroeste altamente estandarizada. Nun recente e estimulante libro, Hernando (2012) xustifica esta creación de códigos compartidos na necesidade que teñen as elites masculinas de construír unha identidade relacional que compense a perda de identificación co grupo de procedencia que resulta desa individualización. Ó mesmo tempo, a propia lectura do torques como símbolo de poder admite matices no Noroeste, asociados ás tres grandes formas de organización sociopolítica que na opinión de González Ruibal (2008: 909-910) poden distinguirse na II Idade do Ferro. As por el denominadas *sociedades heroicas* serían propias do ámbito septentrional e nelas os bens mobles (especialmente xoias e gado vacún) serían, xunto ós valores guerreiros, os elementos básicos de adquisición e sustento do poder. A segunda forma, que denomina *sociedades de casa*, sería típica do sector sudoccidental, onde a casa entendida en sentido amplo –coa riqueza material e inmaterial asociada– sería o elemento clave na competición polo poder. Finalmente, as *sociedades rurais profundas*, típicas do interior de Galicia e

19. Non entramos a discutir o tipo de personaxe representado nas estatuas (xefe, ancestro, etc.), pero cómpre precisar que non necesariamente tódolos guerreiros portarían a mesma indumentaria e armamento.

das áreas montañosas limítrofes, evitarían a xerarquización mediante unha economía moral que impediría grandes acumulacións de excedentes, obxectos de prestixio e importacións foráneas. Segundo este modelo, o papel do torques como elemento de riqueza e competición social sería máis marcado nas comunidades septentrionais. Polo demais, o torques semellan ter connotacións de emblema e símbolo identitario no ámbito castrexo. Os rasgos morfotopolóxicos, o emprego do ouro como materia prima (fronte á prata característica dos ámbitos meseteño, celtibérico ou ibérico), ou os motivos decorativos, singularizan os torques do Noroeste con respecto ós doutros ámbitos xeográficos.

Unha característica significativa dos torques é a tendencia a distinguirse entre si a través das variacións en tamaño, morfoloxía, decoración, etc. Como ten sinalado González Ruibal (2006-07: 427), a énfase na decoración está relacionada coa densidade de mensaxes (estatus, xénero e grupo) que transmite a ourivería destes momentos. Os torques son obxectos con biografía, que acumulan significados, que poden circular por diversas mans ou transmitirse por vía interxeracional.

Se a idea do torques como expresión de poder vencellada a determinados guerreiros conta con paralelos no ámbito europeo, os bronzes con motivos de sacrificio constitúen unha particularidade do Noroeste peninsular, tanto no aspecto formal e iconográfico como no papel de símbolo ritual ou de ofrenda que se lle atribúe a este obxecto no ritual sacrificial. A ausencia de paralelos fora do Noroeste contrasta cun alto grao de estandarización iconográfica e simbólica dentro deste ámbito xeográfico, que xa temos sinalado. A valorización desta dimensión é, quizais, a novidade máis relevante que se extrae da análise que vimos de realizar. É difícil determinar a natureza destes sacrificios, pero se botamos man do rexistro epigráfico semella que nos atopamos ante ofrendas da comunidade a divindades do panteón prerromano.

É importante subliñar que os principais testemuños que vimos de comentar, bronzes e escultura en pedra, teñen unha cronoloxía avanzada dentro da protohistoria castrexa, que probablemente debamos situar a partir do século II a.n.e. Neste momento semella poder situarse tamén o apoxeo no uso dos torques, no marco dun proceso de incremento das desigualdades e da xerarquización social que é común a outras áreas xeográficas (González Ruibal 2007: 298). Durante o proceso de conquista e os primeiros tempos da ocupación romana o uso da ourivería castrexa mantense vixente, aínda que paulatinamente transformado ata diluirse definitivamente a finais do século I - comezos do II en detrimento doutras formas de expresión de poder e prestixio. É máis difícil achegarse ós significados e usos da ourivería nas etapas anteriores ó século II a.n.e. Se asumimos, con Perea (2003: 146-147), un longo desenvolvemento para a ourivería castrexa que conectaría nas súas orixes coas producións do Bronce Final, enfrontámonos a unha diacronía de varios séculos nos que as sociedades -e as súas relacións coas materialidades- foron mudando. Perea (2003: 148) opina que é precisamente a desaceleración económica que algúns autores propoñen para os séculos IV-III a.n.e. a que xustifica a inversión que supón o torques como seguro e garante económico. En palabras súas, *“el torques no lo ostenta y exhibe*

una persona como su riqueza personal, sino que se entierra y oculta en el entorno del castro, probablemente como sanción de transacciones políticas intergrupales” (Perea 2003: 148). É precisamente esta dimensión, a do torques como depósito ou obxecto amortizable, a que non aparece reflexada na iconografía e que, sen embargo, explica os múltiples achádegos casuais realizados no Noroeste peninsular nas proximidades de castros, ás veces en lugares de connotacións simbólicas especiais como rochedos, ríos ou humedais (García-Vuelta e Armada 2003; González Ruibal 2007: 310)²⁰.

En resumo, se unha característica semella definir ós torques protohistóricos é a variedade de usos e significados, acentuada pola amplitude xeográfica e tamén cronolóxica –aínda que o seu *floruit* se produza a partir do século II a.n.e. na que comparecen. Unha atinada sentenza de Gosden e Hill (2008: 3) a propósito da metalurxia das Illas Británicas coñecida como *Early Celtic Art* parécenos de aplicación no caso que nos ocupa: “*If it had multiple meanings in the past, we should not expect to generate a single meaning for it in the present*”.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F. e CASAL GARCÍA, R. (2010): “Revisitando la plástica galaico-romana”. En J. M. Abascal e R. Cebrián (eds.): *Escultura romana en Hispania VI. Homenaje a Eva Koppel*. Tabularium. Murcia: 385-401.
- ALMAGRO-GORBEA, M.; ORTEGA BLANCO, J. e VILLAR LIÉBANA, F. (1999): “Una nueva inscripción lusitana: Arroyo de la Luz III”. *Complutum*, 10: 167-173.
- ÁLVAREZ-SANCHÍS, J. R. (2004): “Comentário de Jesús R. Álvarez-Sanchís”. *O Arqueólogo Português*, série IV, 22: 54-58.
- ARMADA, X.-L. e GARCÍA-VUELTA, O. (2003): “Bronces con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica”. *Archivo Español de Arqueología*, 76: 47-75.
- ARMADA, X.-L. e GARCÍA-VUELTA, O. (2006): “Symbolic forms from the Iron Age in the North-West of the Iberian Peninsula: Sacrificial bronzes and their problems”. En M. V. García Quintela, F. J. González García e F. Criado Boado (eds.): *Anthropology of the Indo-European World and Material Culture*. Archaeolingua. Budapest: 163-178.
- ARMADA, X.-L.; GARCÍA-VUELTA, O. e GRAELLS, R. (2011-12): “Un bronze amb motius de sacrifici del nord-oest de la Península Ibèrica al Museu Episcopal de Vic”. *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 5: 9-20.
- ARMADA, X.-L.; GARCÍA-VUELTA, O.; PEREA, A. e PORTO, Y. (2013): “Iron Age goldwork as cultural heritage: building strategies for its research, conservation and

20. Este plantexamento, pese ós avances dos últimos anos na clarificación dalgúns contextos, debe ser aínda contrastado con estudos máis pormenorizados dos achádegos coñecidos.

- social valuation in NW Spain". En M. A. Rogerio Candellera, M. Lazzari e E. Cano (eds.): *Science and Technology for the Conservation of Cultural Heritage*. CRC Press. London: 401-405.
- ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000): "Macizo/hueco, soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia". *Trabajos de Prehistoria*, 57(1): 97-114.
- BARRIOCANAL LÓPEZ, Y.; CONDE SÁNCHEZ, M.; FARIÑA BUSTO, F.; LORENZO RUMBAO, B.; NIETO MUÑIZ, E. B.; NÚÑEZ SÁNCHEZ, M. P.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X.; VEIGA ROMERO, A. M. e XUSTO RODRÍGUEZ, M. (2006): *Unha escolma de escultura*. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense.
- BERROCAL-RANGEL, L. (1994): *El altar prerromano de Capote. Ensayo etno-arqueológico de un ritual céltico en el Suroeste peninsular*. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid.
- BETTENCOURT, A. M. S. e CARVALHO, H. P. A. (1993-94): "Estátua sedente e cabeça de guerreiro galaico da região de Braga". *Cadernos de Arqueologia*, série II, 10-11: 279-291.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1957): "Exvoto con escena de sacrificio". *Revista de Guimarães*, 67: 499-516.
- CALO LOURIDO, F. (1994): *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- CALO LOURIDO, F. (2002): "Escultura sedente". En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 220.
- CALO LOURIDO, F. (2003): "Catálogo". *Madriider Mitteilungen*, 44: 6-32.
- CALO LOURIDO, F. (2010): *Os celtas. Unha (re)visión dende Galicia*. Xerais. Vigo.
- CARBALLO ARCEO, L. X. (1996): "Notas en torno á cronoloxía do castro da Forca e da plástica castrexa". *Minus*, 5: 65-75.
- CARDIM RIBEIRO, J. (2010): "Algumas considerações sobre a inscrição em 'lusitano' descoberta em Arronches". *Palaeohispanica*, 10: 41-62.
- CARNEIRO, A.; D'ENCARNAÇÃO, J.; OLIVEIRA, J. e TEIXEIRA, C. (2008): "Uma inscrição votiva em língua lusitana". *Palaeohispanica*, 8: 167-178.
- CASTRO PÉREZ, L. (1990): *Os torques prehistóricos*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- CASTRO PÉREZ, L. (1992): *Los torques de los dioses y de los hombres*. Vía Láctea. Oleiros.
- CASTRO VIGO, E. (2009): "Un nuevo ejemplar de los llamados bronce votivos sacrificiales". *Gallaecia*, 28: 131-138.
- COLLIS, J. (2003): *The Celts. Origins, myths & inventions*. Tempus. Stroud.

- FARIÑA BUSTO, F. (2002): “Cerámica A Lanzada”. En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 222-223.
- FERNÁNDEZ CARBALLO, L. (2001): “O guerreiro galaico de Ralle (Taboada-Lugo): relectura etnoarqueolóxica do torques”. *Gallaecia*, 20: 133-147.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D. e SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (1998): “Las comunidades campesinas en la cultura castreña”. *Trabajos de Prehistoria*, 55(2): 127-150.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D.; SASTRE, I. e SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (2004): “Oro y organización social en las comunidades castreñas del Noroeste de la Península Ibérica”. En A. Perea, I. Montero e O. García-Vuelta (eds.): *Tecnología del oro antiguo: Europa y América*. CSIC. Madrid: 389-398.
- GARCÍA QUINTELA, M. V. (1999): *Mitología y mitos de la Hispania prerromana III*. Akal. Madrid.
- GARCÍA-VUELTA, O. (2007): *Orfebrería castreña del Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- GARCÍA-VUELTA, O. e ARMADA, X.-L. (2003): “Documentación y arqueología del oro castreño: acerca de F. Maciñeira y el torques de Capelada (San Xiao de Montoxo, Cedeira, A Coruña)”. *Brigantium*, 14: 117-138.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2005): *Imago Antiqua. Lugo romano*. Concello de Lugo. Lugo.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. (2011): “Los Célticos de Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro del Noroeste de la Península Ibérica”. *Complutum*, 22(1): 117-132.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2006-07): *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. – 50 d.C.)*. Brigantium 18-19. A Coruña.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2007): “La vida social de los objetos castreños”. En F. J. González García (ed.): *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal. Madrid: 259-322.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2008): “Los pueblos del Noroeste”. En F. Gracia (ed.): *De Iberia a Hispania*. Ariel. Barcelona: 899-930.
- GOSDEN, C. e HILL, J. D. (2008): “Introduction: re-integrating ‘Celtic’ art”. En D. Garrow, C. Gosden e J. D. Hill (eds.): *Rethinking Celtic Art*. Oxbow Books. Oxford: 1-14.
- HERNANDO, A. (2012): *La fantasía de la individualidad. Sobre la construcción socio-histórica del sujeto moderno*. Katz. Buenos Aires – Madrid.
- KRISTIENSEN, K. (2012): “The Bronze Age expansion of Indo-European languages: an archaeological model”. En C. Prescott e H. Glørstad (eds.): *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxbow Books. Oxford: 165-181.

- LADRA, L. (2005): “Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO peninsular”. En A. Blanco González, C. Cancelo e A. Esparza (eds.): *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica. Encuentro de jóvenes investigadores*. Fundación Duques de Soria – Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca: 94-110.
- LADRA, L. (2011): “O torques de Vilas Boas (Vila Flor, Bragança, Portugal)”. *Anuario Brigantino*, 34: 73-92.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1951): *Las joyas castreñas*. CSIC. Madrid.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1929): *Os Oestrimnios, os Saefes e a ofiolatria en Galiza*. Nós Publicacións Galegas e Imprenta. A Coruña.
- LORRIO, A. J. (2011): “Los celtas en el occidente de Iberia”. En G. Ruiz Zapatero e J. R. Álvarez-Sanchis (eds.): *Castros y verracos. Las gentes de la Edad del Hierro en el occidente de Iberia*. Diputación de Ávila. Ávila: 45-100.
- LUENGO MARTÍNEZ, J. M. (1964): “Machadinha votiva de Cariño (La Coruña)”. *Revista de Guimarães*, 74: 149-157.
- MAÑANA-BORRAZÁS, F.; SEOANE-VEIGA, Y. e FONTE, J. (2011a): “Documentación 3D aplicada a guerreiros galaicos: Lesenho1 TLS”. <http://hdl.handle.net/10261/40297>
- MAÑANA-BORRAZÁS, F.; SEOANE-VEIGA, Y. e FONTE, J. (2011b): “Documentación 3D aplicada a guerreiros galaicos: Lesenho2 TLS”. <http://hdl.handle.net/10261/40306>
- MARCO SIMÓN, F. (1994): “Heroización y tránsito acuático: sobre las diademas de Mones (Piloña, Asturias)”. En J. Mangas e J. Alvar (eds.): *Homenaje a José María Blázquez* (vol. II). Ediciones Clásicas. Madrid: 319-348.
- MARCO SIMÓN, F. (2002): “El torques como símbolo”. En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 69-79.
- MONTEAGUDO, L. (1952): “Torques castreños de alambres enrollados”. *Archivo Español de Arqueología*, 25: 287-296.
- PARCERO-OUBIÑA, C. (2002): *La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste ibérico*. Fundación F.M. Ortegalia. Ortigueira.
- PEREA, A. (2003): “Los torques castreños en perspectiva”. *Brigantium*, 14: 139-149.
- PRÓSPER, B. M. e VILLAR, F. (2009): “Nueva inscripción lusitana procedente de Portalegre”. *Emerita*, 77(1): 1-32.
- RENFREW, C. (1990): *Arqueología y lenguaje. La cuestión de los orígenes indoeuropeos*. Crítica. Barcelona (1ª ed. ingl. 1987).
- REY CASTIÑEIRA, J. (1995): “Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña”. *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología* (vol. II). Xunta de Galicia. Vigo: 165-171.

- REY CASTIÑEIRA, J. (1996): “Referencias de tiempo en la cultura material de los castros gallegos”. En J. M. Hidalgo (ed.): *A cultura castrexa galega a debate*. Instituto de Estudios Tudenses. Tui: 157-206.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1993): *Corpus-catálogo de inscripciones rupestres de época romana del cuadrante noroeste de la Península Ibérica*. Ediciós do Castro. Sada.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (2011): *Lucus Augusti. La ciudad romano-germánica del finisterre ibérico. Génesis y evolución histórica (14 a.C.-711 d.C.)*. Concello de Lugo. Lugo.
- RODRÍGUEZ CORRAL, J. (2012): “Las imágenes como un modo de acción: las estatuas de guerreros castreños”. *Archivo Español de Arqueología*, 85: 79-100.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2001): “¿Quiénes fueron los celtas? Disipando la niebla: mitología de un collage histórico”. En M. Almagro-Gorbea, M. Mariné e J. R. Álvarez-Sanchís (eds.): *Celtas y Vettones*. Diputación Provincial de Ávila. Ávila: 73-91.
- RUIZ ZAPATERO, G. (ed.) (2005): “Un círculo de lectores: miradas sobre los celtas del NO de la Península Ibérica”. *Complutum*, 16: 149-208.
- SASTRE PRATS, I. (2001): *Las formaciones sociales rurales de la Asturias romana*. Ediciones Clásicas. Madrid.
- SCHATTNER, T. G. (ed.) (2003): “Die lusitanisch-galläkischen Kriegerstatuen”. *Madridener Mitteilungen*, 44: 1-307.
- SCHATTNER, T. G. (2004): “Novas aproximações às estátuas de guerreiros lusitano-galaicos”. *O Arqueólogo Português*, série IV, 22: 9-66.
- SCHATTNER, T. G. e CORREIA SANTOS, M. J. (eds.) (2010): “Porcom, Oilam, Taurom. Cabeço das Fráguas: o santuário no seu contexto. Actas da Jornada realizada no Museu da Guarda a 23 de Abril de 2010”. *Iberografías*, 6: 7-145.
- SILVA, A. C. F. (2007): *A Cultura Castreja no Noroeste de Portugal* (2ª ed.). Câmara Municipal de Paços de Ferreira. Paços de Ferreira.
- VÁZQUEZ VARELA, J. M. e GARCÍA QUINTELA, M. V. (1998): *A vida cotiá na Galicia castrexa*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- VILLAR, F. (1991): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa*. Gredos. Madrid.
- VILLAR, F. e PEDRERO, R. (2001): “La nueva inscripción lusitana: Arroyo de la Luz III”. En F. Villar e M. P. Fernández Álvarez (eds.): *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Universidad de Salamanca. Salamanca: 663-698.

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS

Mª Carmen Martínez López

INTRODUCCIÓN

Con motivo do centenario do achado do Torques de Centroña no ano 2012, e no contexto de diversos traballos arqueolóxicos e de investigación relacionados cos ártabros que vimos desenvolvendo nos últimos tempos¹, propuxémonos buscar os paralelos formais desta peza e recompilar os datos publicados acerca deste tipo de xoia, facer un baleirado de información e un reconto do número de exemplares coñecidos como sinxela fórmula para contextualizar a peza.

Estes plantexamentos van da man dunha serie de estudos de ámbito local que se están a desenvolver dende a Asociación Cultural Ardóbriga (Pontedeume-Miño) que leva traballando arreo polo patrimonio cultural da súa comarca dende hai xa uns cantos anos e que teñen en *Cátedra* (Revista Eumesa de Estudos) un voceiro para a difusión dos seus traballos. É dende esta perspectiva de estudos locais na que encaixa o traballo que aquí presentamos: facer un acopio de documentación sobre un tipo de obxecto concreto (os torques similares ó de Centroña) e dalo a coñecer a un público que quere saber do máis inmediato para poder mirar cara o mais lonxano. Pensamos que esta filosofía de traballo, aplicando o zoom en sucesivas fases, se mostra como unha das máis efectivas á hora de conseguir resultados concretos de cara á revalorización e difusión do noso patrimonio.

Para comezar a debullar o tema que nos ocupa partimos dunha busca bibliográfica, que nos levou ó exhaustivo artigo de Susana Prieto Molina (1996), no que tipifica e cataloga a totalidade dos torques castrexos do Noroeste da Península coñecidos ata o momento. A partir deste artigo comezou o baleirado bibliográfico sistemático e a consulta na biblioteca², ó mesmo tempo que procediamos o envorcado da documentación a unha

1. Seguindo a estela das publicacións de González García (1997, 1998,2003) comezamos unha liña de investigación sobre os ártabros e o seu territorio que adopta polo momento un formato multiforme ou de xeometría variable. Este traballo que presento e outro do que se da conta neste mesmo volume (Méndez Fernández 2014) encádranse dentro dun estudo máis amplo do que esperamos tirar novos resultados en breve.

2. Quero agradecer a axuda prestada por Ana Martínez, do Museo de San Antón, quen me facilitou o traballo bibliográfico sempre cun sorriso e moita paciencia.

base de datos construída a tal fin, de forma que a información quedase organizada e manipulable. Esta base de datos “ártabra”, que en realidade pretende ser un banco de datos moito mais amplo sobre o tema consta, fundamentalmente, de tres entidades de información: datos bibliográficos, materiais arqueolóxicos e xacementos relacionados ou relacionables con estes materiais.

Paralelamente fomos envorcado os datos xeográficos a un sistema SIX no que xa tiñamos recollidos outros datos dos concellos da zona NO da provincia da Coruña, nos que se situaría o Territorio Ártabro. Neste Sistema de Información Xeográfica fomos introducindo información cartográfica, documentación sobre xeografía antiga e a situación dos castros dos concellos actuais que comprenderían o territorio dos Ártabros³.

A nosa achega ó coñecemento, e sobre todo á divulgación, destes materiais parte dunha serie de interrogantes sobre os que articulamos o traballo:

- ¿Qué é un torques? Descripción formal.
- ¿Para qué serve? Aproximación á funcionalidade a partires das representacións noutros soportes.
- ¿Son todos iguais? Tipoloxía dos torques do noroeste.
- Características dos torques de tipo ártabro.
- Catálogo con identificación da peza, datos xeográficos e administrativos, procedencia, depósito, descripción e bibliografía na que se cita a peza.

¿QUÉ SON OS TORQUES?

Os torques son colares ríxidos con forma en “C” feitos en metais preciosos (ouro, bronce, cobre, prata) e que presenta as seguintes partes: unha variña que forma o corpo principal, dous remates nos extremos da variña con distintas formas máis ou menos desenvolados, e a presenza ou non de decoración aplicada e/ou incisa.

O nome deriva do latín *torqueo* = torcer, e fai referencia á forma do metal retorto característico dunha boa parte dos torques da Europa pola que batallaron os romanos. Os primeiros colares ríxidos se documentan a finais da Idade do Bronce, pero a súa produción máis xenuína, e da que aquí imos falar, se vincula nos seus orixes, ó mundo céltico, coa cultura Lateniense e hallstática europea.

A súa funcionalidade concreta é descoñecida pero a través de distintas evidencias no rexistro arqueolóxico máis inmediato, os obxectos nos que se ven representados, tentaremos contextualizar parcialmente algunha das súas funcións.

A primeira evidencia atopámola nas representacións da mitoloxía celta na que aparecen figuras con torques, quizais o caso máis espectacular sexa o Caldeiro de Gundestrup (Dinamarca), datado cara o século II a.C., no que se representan escenas figurativas que se veñen interpretando como deuses do panteón celta: Cernunnos, Dagda, Taranis, que

3. De feito a base de datos integra actualmente datos sobre máis de 270 castros pertencentes ou próximos ó territorio ártabro.

levan estas xoias axustadas ó pescozo ou os portan na man (ilustración 1). Estas imaxes nos debuxan un primeiro aspecto dos torques como atributo dos deuses.

A seguinte se pode rastrexar noutro tipo de representacións de interpretación tamén complexa. Estamos a falar dos denominados bronce votivos ou sacrificiais dos que se coñecen media ducia de exemplares do Noroeste e Meseta Norte (estudados por Armada e García, 2003. Pena Graña 2000-2001, González Ruibal 2006-2007, entre outros). Nestes obxectos se conxugan unha serie de motivos recorrentes: o machado, o caldeiro, as figuras de persoas e animais, e o torques. No caso do exemplar atopado en Cariño aprécianse os remates en periña (Ilustración 2). Outro aspecto a valorar pois é a súa compoñente ritual.

O seguinte soporte onde podemos contextualizar a funcionalidade destes obxectos son as estatuas pétreas de guerreiros lusitanos e os bustos atopados en Galicia e Portugal (Ilustración 3). Estas estatuas son figuras masculinas cos atributos propios dos guerreiros ou mesmo “príncipes” castrexos que portan armas, escudos, en algunha ocasión cascos e se adornan con torques. Neste caso o torques asóciase á figura masculina e ó poder político e/ou militar.

Por último, temos referencias documentais de escritores clásicos como Polibio, Estrabón ou Tito Livio, que describen a práctica común entre os romanos de condecorar ós xefes militares por vitorias contra os “bárbaros”, concedéndolles como premio ó seu valor os torques dos vencidos. Un feito dos máis coñecidos é aquel polo que Tito Manlio foi agasalado cun torques procedente dun príncipe galo ó que venceu en batalla singular, este feito valeulle o nome de “Torquato” (Villaamil 1874-75: 547).

Así pois, os torques se nos amosan non só como unha xoia para adorno persoal, senón que revelan múltiples facetas: utilización por parte das elites, complemento e distinción do guerreiro, condecoración militar, atributo dos deuses, peza ritual e para algúns autores elemento de transacción, comercio, regalo. Segundo Pérez Outeiriño

Ilustración 1. Representación do deus Cernunnos no caldeiro de Gundestrup, portando dous torques. Imaxe: wikipedia.org

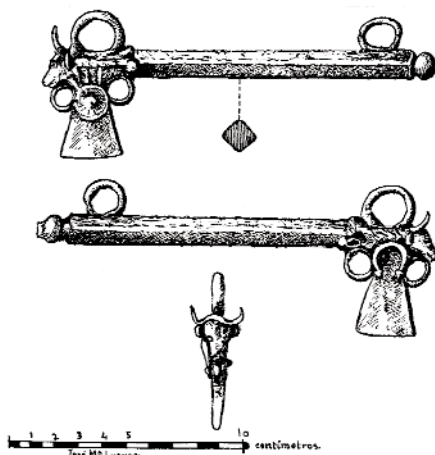

Ilustración 2. Machadiña de Cariño, segundo Luengo 1964: 151

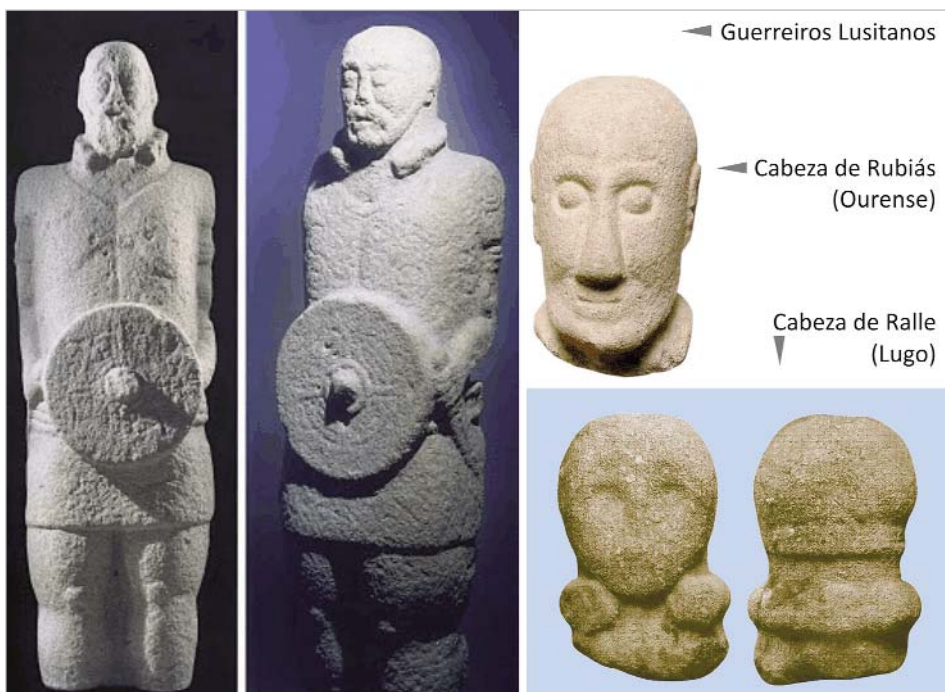

Ilustración 3. Representacións de guerreiros castrexos con torques

(1990:146) “sendo pezas de representación, e moi posiblemente, elemento diferenciador de un grupo social relacionado co poder, é de supor que tanto os materiais (ouro) ... como a decoración tiñan un valor simbólico”.

Os torques do Noroeste da Península Ibérica, son pezas feitas en ouro, a diferenza dos torques do resto da Península realizados maioritariamente en prata, traballadas cos coñecementos técnicos e artísticos de ourives experimentados. Se encontran espallados polo territorio de Asturias, Galicia e o norte de Portugal, vindo a coincidir cos conventos Lucense e Bracarense de época romana. Actualmente o número de torques do Noroeste recoñecidos pola bibliografía acada os douscentos exemplares.

Sobre a súa cronoloxía, a tendencia xeral é consideralos como unha continuación da ourivería do Bronce Final que seguirían elaborándose ata despois da romanización. A maior produción coincide coa Segunda Idade do Ferro, convindo a maioría dos autores nunha datación xenérica entre o século IV a.C e o I d.C. Non se pode afinar o marco temporal por ter sido atopados sempre de xeito casual, na maior parte dos casos froito do laboreo das terras, i en numerosas ocasións, vendidos e/ou fundidos ó pouco de seren atopados. Todos os exemplares dos que se coñece con certa exactitude a súa procedencia se recolleron dentro de castros ou na súa contorna máis próxima. Os únicos exemplares atopados en contexto arqueolóxico, son un dos torques do Castro de Viladonga (Viladonga II) e o fragmento recuperado no castro de Troña (Ponteareas, Pontevedra).

OS TORQUES DO NOROESTE

Os primeiros estudos sobre os torques castrexos se remontan a mediados do século XIX da man de autores como Saralegui, Murguía ou Villaamil y Castro que no seu traballo “Adornos de oro recogidos en Galicia” (1874-75) da conta dos diversos achados coñecidos nese momento. No contexto desta época de inquedanza pola construción dun pasado de raigames ligadas ó mundo celta os distintos autores comezan a chamar a atención sobre eses obxectos dos antepasados, a tomarlos como produción indíxena e preocuparse pola súa preservación e estudo.

Na publicación de Oviedo y Arce (1915) se apunta a primeira referencia a un taller ou escola anterior ós romanos, e Maciñeira (1930) fala, co descubrimento do exemplar da Capelada de un “Grupo Ortegalés” de xoias, relacionando estes obxectos cun territorio concreto. Será Cuevillas en 1951 o primeiro en intentar sistematizar o estudo dos torques⁴ segundo a súa forma e distribución xeográfica, identificando catro escolas: a escola Asturiana, a do Norte de Galicia, a Flaviense e a do Norte de Portugal. Foi ó ano seguinte cando Monteagudo divide a escola do Norte de Galicia en dous tipos, o Norteño e o Ártabro.

A partires de aquí se suceden distintas propostas tipolóxicas baseadas dun xeito ou outro na combinación das formas de variñas que basicamente poden ser de sección circular ou poligonal, remates en tres grandes grupos: piriforme, dobre escocia e campánula; e decoracións variadas.

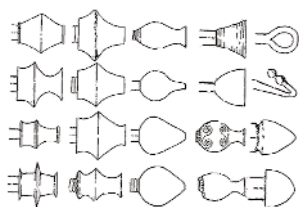

Ilustración 4. Tipos de remates dos torques do Noroeste.
Cuevillas 1951: 40

Ilustración 5. Tipos máis frecuentes atopados en Galicia

4. Outros autores facían o propio dende Portugal: Severo (1905-1908), Cardozo (1929-1930)...

Raddatz en 1969 fai tres grupos segundo o tipo de remate. Pérez Outeiriño no 1990 diferenza oito tipos de remates, tres de variñas e tres de segmentacións decorativas da variña, establecendo un sistema polo que utilizando as distintas combinacións posibles pódese catalogar calquera tipo de torques, sen ter que recorrer a variantes ou casos especiais. Balseiro en 1994 distingue sete tipos,. Prieto no 1996 diferenza nove tipos, subdivididos segundo a presenza ou non de decoracións e finalmente Reboredo na súa tese do ano 2000 rexistra cinco con catro subtipos. Segundo as diferentes tipoloxías, o torques ártabro sería de tipo C1b para Pérez Outeiriño, Tipo V para Balseiro, Tipo VA1 e VA2 para Prieto e Tipo IA para Reboredo. Sen embargo, a nomenclatura clásica segue a ser utilizada nas revisións máis actuais: Nororiental-galáico, Astur-norgaláico, Ártabro, Flaviense, Bracarense litoral ou dos Oppida.

Esta nomenclatura clásica vincula ós tipos de torques coa zona xeográfica onde se concentran e se corresponderían cos grupos culturais ou etnias habitantes destas zonas, aínda que esta correspondencia, a lo menos no caso dos ártabros, semella ocupar bastante mais territorio do que, ate polo momento coñecemos, ocuparía esta tribo. Esta é unha cuestión que está aínda a ser debullada, pois o tema da distribución deste tipo de obxectos, precisa de abordarse dende distintos plantexamentos, análises espaciais, patróns de distribución, estudo de materiais que puideran estar relacionados cos torques, lugares e condicións particulares de aparición, tipos de xacementos ós que se vinculan, patróns de intercambio e comercio, etc.

Non queremos estendernos aquí nas distintas tipoloxías e clasificacións, simplemente pretendemos esbozar unha visión xeral dos torques do Noroeste para contextualizar o grupo ártabro no conxunto. Remitíndonos ó traballo de Ladra (2005: 107-108) sobre distribución dos torques do Noroeste, son cinco os tipos máis estendidos que se concentrarían nas correspondentes áreas: Tipo Ártabro: Aparecen dende o Río Eo ate o Ulla estendéndose polo interior da provincia da Coruña e norte de Lugo. Astur-norgaláico: Río Covo – Navia e litoral cantrábrico asturiano. Nororiental galáico: Ulla – Masma y litoral. Bracarense litoral: Dende o Douro ó Miño e Támega. Flaviense: Río Tua – Douro – Tambre.

O TORQUES DE TIPO ÁRTABRO

As características que levaron a definir este tipo de torques se veñen a reproducir en todos os exemplares conservados de maneira case idéntica.

- Variña de sección circular, xeralmente de máis anchura na parte central e na zona de unión cos remates.
- Presenza de aramios enrolados nos extremos
- Remates en periña.
- Decoración tripartita: Terzo mesal liso, terzos distais con aramios enrolados e separación entre ambos terzos mediante apliques de espiral.

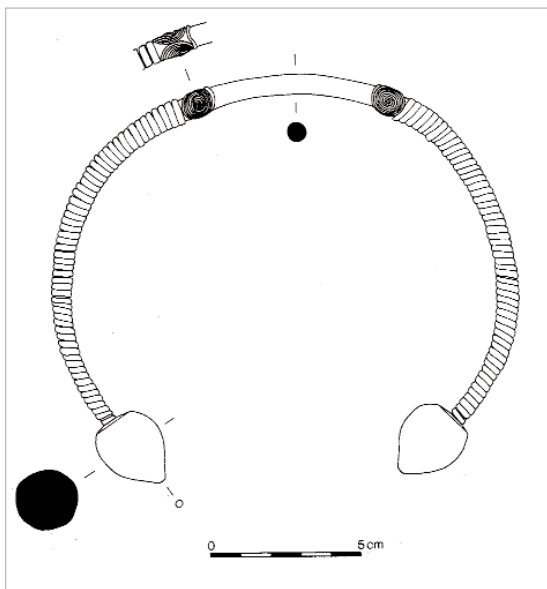

Ilustración 6. Croquis do torques depositado no Ashmolean Museum de Oxford. Fonte:Queiroga 1987: est. I.

Para Reboredo (2000) habería unha variante do tipo Ártabro: o exemplar de San Lourenzo de Pastor II e o depositado no MAN 1972/113/1 que presentan como única diferenza os remates en dobre escocia.

Na actualidade coñecemos 16 puntos de aparición de torques ártabros que se distribúen rebasando amplamente o considerado como territorio dos ártabros definido por Méndez Fernández (2014) a partir dos traballos de González García (2003) e que incluímos no mapa anexo. Nestas 16 localizacións se recuperaron 22 exemplares, dos que 10 se conservan enteiros: Bardaos I,

Ashmolean I, Castro de Flores, Orbellido, San Lourenzo de Pastor III, San Martiño de Porto, Viveiro I, Viladonga I e Viladonga II, todos eles depositados en museos, e o décimo en depósito descoñecido (Valadouro II). O resto se corresponde con 9 fragmentos: Centroña, Viladonga III, Croa de Riotorto V, Foxados II, III e VII, Troña, Xanceda III e IV. Ademais temos referencias de outros dous torques enteiros: un no Cruceiro da Coruña e outro en Portochao, e dun fragmento en Culleredo.

As dimensións dos exemplares enteiros oscilan entre os 300 mm de Viladonga I e os 430 mm dos de Castro de Flores e Bardaos I. O menos pesado é o torques de Viladonga II con 130 gramos, e o peso maior o alcanza Bardaos I con 358 gr. O grosor varía entre os 4-5 mm de espesor mínimo do exemplar de Valadouro e os 12 mm de espesor máximo no de San Martiño de Porto. En canto a técnica de elaboración, a maior parte dos exemplares están feitos en ouro aleado preferentemente con prata, traballados con técnica de martelado ou martelado e torcido. Os terminais soen presentar un lixeiro facetado para facilitar o agarre dos fíos de aramio enrolados. Salvo en tres casos Viladonga I, Castro de Flores e San Martiño de Porto, as periñas son ocas e van soldadas á vara. As plaquiñas decorativas son traballadas primeiramente para aplicarlles o fío en espiral antes de soldalas á vara. O acabado das pezas faise mediante pulido para eliminación de rebabas, posterior laminado en ouro e bruñido para darlle un acabado final brillante.

Como dixemos con anterioridade, todos os exemplares foron atopados de forma casual cando se estaban realizando tarefas agrícolas no interior de castros ou na súa

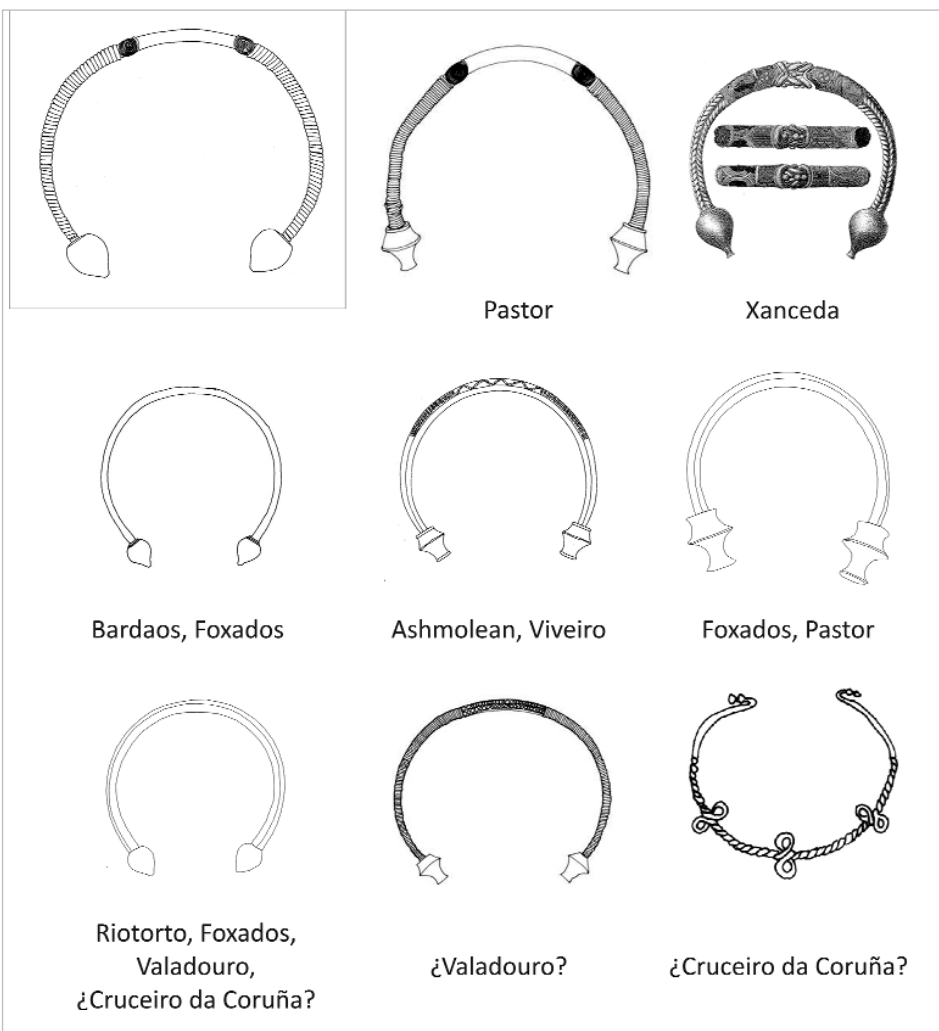
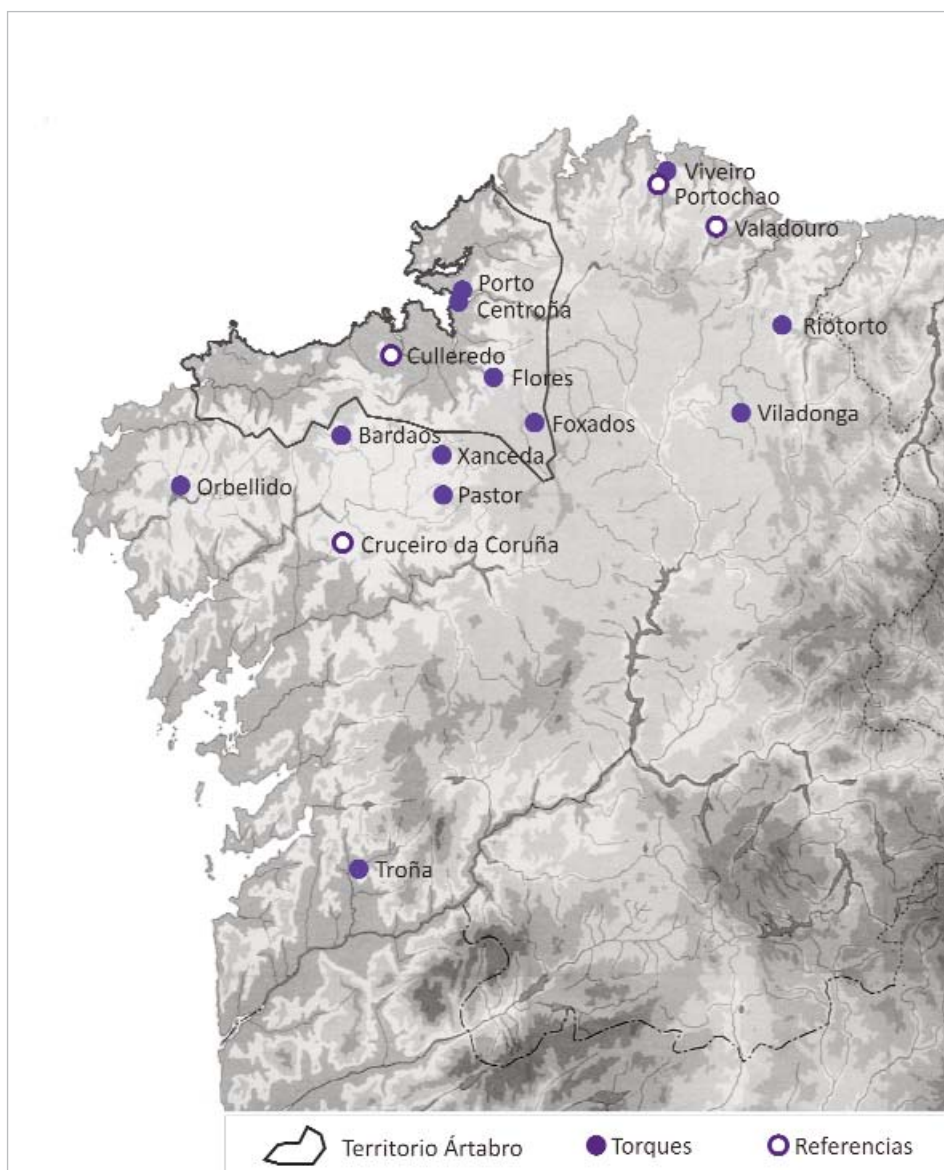

Ilustración 7. Tipos de torques que aparecen asociados xunto cos ártabros nos depósitos ou conxuntos indicados baixo cada tipo

contorna máis próxima, agás os exemplares de Viladonga II e de Troña, que foron recollidos durante as escavacións arqueolóxicas de ámbolos castros. En estes 16 puntos de localización, se recolleron de xeito illado sete exemplares: Centroña, San Martiño de Porto, Orbellido, Castro de Flores, Troña, Culleredo e Portochao, mentres que os nove restantes apareceron xunto con outros torques, e no caso de Foxados, xunto con 35 tortas de aleación. A aparición destes depósitos son interpretados como un ocultamento, pero tamén como depósitos de ourives ou mesmo como parte de algún tipo de cerimonia ou ritual (González Ruibal 2006-2007: 420).

Rematamos aquí esta introdución o catálogo, que é o noso primordial obxectivo desta publicación, pensando xa en comezar a traballar cos castros nos que aparecen estes materiais, e sabendo que queda moito por facer, aínda que menos que antes...

MAPA DE DISTRIBUCIÓN DOS TORQUES ÁRTABROS

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS¹

TORQUES DE BARDAOS I

Lugar: O Castro

Parroquia: Bardaos (Sta. María)

Concello: Tordoia

Provincia: A Coruña

UTM X: 537994

UTM Y: 4774628

Vinculado a: A Croa do Castro / Castro de Bardaos (GA15084012)

Procedencia: Apareceu nos anos 90 ó traballar nas fincas do interior da croa do Castro, “máis concretamente na zona situada ao norte do afloramento granítico central” (Ladra 2006: 45).

Depósito: Museo Provincial de Lugo. N° Inv.: 1997/10/1.

Descrición: Varela de ouro de sección circular maciza, máis ancha na zona central e cara ós remates. Decoración tripartita: terzo mesal liso, terzos distais con aramio enrolado dando 81 e 88 voltas, e separación entre ambas por medio de senllos pares de aplicacións con espirais cicelados de 11 voltas arredor do botón central. Remate en periñas ocas.

Conxunto formado por dous torques, aínda que poderían proceder de aquí os dous depositados no Ashmolean Museum de Oxford, e alomenos outro que foi fundido. (Ladra 2006).

Dimensións: Perímetro: 430 mm. Diámetro máx: 123 mm. Grosor: 11,45 mm. Diámetro remates: 22 mm.

Peso: 357.38 gr.

Bibliografía: Almagro Gorbea 1962. Balseiro 1994. Bouza Brey 1926. Carro e González 1933. Casal e Fernández 1998. Ladra 1999 e 2006. Monteagudo 1952. Pérez Outeiriño 1990. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2006.

TORQUES DO ASHMOLEAN MUSEUM

Vinculado a: ¿Croa de Bardaos?

Procedencia: Nos anos 50, relátase a aparición de dous torques na Croa de Bardaos que foron enviados a algún Museo de Londres. Segundo Ladra (2006) de aquí procederían os

1. Como norma xeral, damos as coordenadas no centro do castro ó que se vincula o achado.

que na actualidade se atopan no Ashmolean Museum de Oxford. Este e outro torques foi adquirido polo museo no ano 1975 ó coleccionista J. Bomford.

Depósito: Ashmolean Museum (Oxford, Inglaterra). N° Inv. 1975/350.

Descrición: Torques de varíña de ouro maciza de sección circular con aramios enrolados dan 55 voltas en cada terminal. Entre a zona lisa e os aramios presenta dous motivos en espiral de fío de ouro aplicado, con botón central, dando 10 voltas arredor do botón, xirando en sentido oposto en cada par.

Dimensións: Aprox. a partir do croquis (Queiroga 1987): Diámetro 140 mm. Grosor: 6-7 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 275,68 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ladra Rodríguez 2006. Prieto Molina 1996. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE FLORES / DE OIS

Lugar: Flores

Parroquia: Feás (S. Pedro) / Ois (Sta. María)

Concello: Aranga / Coirós

Provincia: A Coruña

UTM X: 573720

UTM Y: 4788350

Vinculado a: Castro de Flores / Flores de Turreiro (GA15030036)

Procedencia: Atopado en maio de 1915 nalgún lugar indeterminado do Castro de Flores. Estivo en mans privadas ata maio de 1922, que foi adquirida polo M.A.N.

Depósito: Museo Arqueológico Nacional (Madrid). N° inv. 28.552.

Descrición: Torques con ánima de aleación de prata, cuberto de ouro e pulido. Varela de sección circular lisa, que adelgaza cara ós extremos, volvendo a ensanchar na unión cos remates. Actualmente non conserva os aramios enrolados. Sí dous pares de plaquiñas con espirais cinceladas dando 10 voltas arredor do botón central. Remates piriformes macizos.

Dimensións: Lonxitude: 430 mm; Diámetro: 155 mm; Grosor máx.: 95 mm; Remate: 25 x 20 mm.

Peso: 331,5 gr.

Bibliografía: Álvarez Osorio 1954. Hartmann 1982. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Prieto Molina 1996. Gaceta de Galicia 17/07/1915. El Diario de Pontevedra 19/07/1915. M.A.N. n° inv. 28552. Reboredo Canosa, 2000. VV.AA. 2008.

TORQUES DE ORBELLIDO

Lugar: Orbellido

Parroquia: Baíñas (Sto. Antoíño)

Concello: Vimianzo

Provincia: A Coruña

UTM X: 500688

UTM Y: 4763185

Vinculado a: Orbellido. “O Castro”, “O Castriño”

Procedencia: Atopado no ano 1979 no lugar de Orbellido, por un veciño de Vimianzo, D. Andrés Núñez Riveiro, cando facía a cimentación dun cortello para vacas.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 942).

Descrición: Torques de ouro de 18 quilates de variña de sección circular, laminada e pulida na parte central. Aramios enrolados que dan 74 voltas en cada extremo, ocupando unha superficie de 103 e 104 mm respectivamente. Na zona onde rematan os aramios presenta senllos pares de espirais de filigrana dando 7 voltas arredor do botón central. Remates en periña ocos con punta roma.

Dimensións: Lonxitude: 310 mm. Diámetro máx.: 13,27 cm. Grosor: 7,5 mm. Remates: 22x18 mm.

Peso: 150 gr.

Bibliografía: Acuña y Casal 1984-85. Castro Pérez 1990. Prieto Molina 1996. Senén López 1996.

TORQUES DE SAN LOURENZO DE PASTOR III

Lugar: Lameiro

Parroquia: Pastor (S. Lourenzo)

Concello: O Pino

Provincia: A Coruña

UTM X: 561896

UTM Y: 4761030

Vinculado a: Castro de San Lourenzo de Pastor (GA15066004).

Procedencia: Atopado ó traballar as fincas no Castro de San Lourenzo.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de A Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 121).

Descrición: Variña de ouro laminado, de sección circular máis ancha na zona central, con aramios enrolados dando 65 e 63 voltas. Presenta dous pares de espirais

contrapostas, dando oito voltas a redor de candanseu botón central. Remates en periñas ocas de punta roma.

Conxunto formado por tres torques de ouro.

Dimensións: Lonxitude: 400 mm. Grosor: 10-8 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 304,2 gr.

Bibliografía: Acuña et ali 1969. Bouza Brey 1942. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Luengo Martínez 1979. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE SAN MARTIÑO DE PORTO

Lugar: Castro das Modias

Parroquia: Porto (S. Martiño)

Concello: Cabanas

Provincia: A Coruña

Vinculado a: ¿Castro das Modias?
(GA15015010).

UTM X: 566323

UTM Y: 4808747

Procedencia: Posiblemente atopado no Castro das Modias. Esta peza foi adquirida pola Deputación da Coruña no ano 1868 a un particular, don Ernesto Freire.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 933).

Descrición: Torques de ouro aleado con prata, formado por unha variña maciza de sección circular con aramios enrolados e remates piriformes. Os aramios ben conservados dan 65 voltas sobre a variña.

Entre a zona lisa e os aramios ten dous motivos en espiral de fio de ouro aplicado, con botón central. Na cara interna presenta unha retícula incisa e un dobre triángulo punteado, que puideran ser unha marca de propiedade ou produto dunha manipulación moderna.

Actualmente fragmentado con cortafíos en tres partes e restos soltos de aramio desenrolado.

Dimensións: Lonxitude: 373 mm. Grosor: 12 mm. Remates: 27x21 mm.

Peso: 355 gr.

Bibliografía: Hartmann 1982. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Toscano et alii. 1986. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DAS CERCANÍAS DE VIVEIRO I

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Procedencia: O único que se sabe é que procede das cercanías de Viveiro.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/41).

Descrición: Variña de ouro baixo, de sección circular máis grossa no centro e extremos. Plaquiñas pareadas decoradas con espirais de filigrana dando 11 voltas ó botón central. Terzos inferiores con aramios enrolados formando 36 espiras a cada lado. Remates piriformes ocos con punta roma.

Desta procedencia hai dous fragmentos máis de torques, no Museo Provincial de Lugo.

Dimensións: Lonxitude: 360 mm. Diámetro: 137 mm. Grosor: 9 mm. Remates: 27x22 mm.

Peso: 218,5 gr.

Bibliografía: Balsa 1912; Balseiro García 1994; López Cuevillas 1931 y 1951; Peinado y Gómez 1975; Prieto Molina 1996.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA I

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado en 1911 de xeito fortuíto por unha labradora no exterior da croa, na zona oriental do xacemento (antecastro).

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Lugo (Colección Álvaro Gil) (Nº inv. 1974/02/21).

Descrición: Vara de prata con laminado de ouro, de sección circular máis grossa na zona central, con aramios enrolados dando 53 e 57 voltas. Remates piriformes, ocos, e dous discos pareados entre os aramios e a parte central lisa, formando espiral de filigrana que dan 11 voltas ó botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 300 mm. Diámetro: 130 mm. Grosor: 8-5 mm. Remates: 22x18 mm.

Peso: 161,04 gr.

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón e Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa, 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA II

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado no ano 1974 durante a campaña de escavacións de Chamoso Lamas, dentro da croa, segundo este autor “en una vivienda rectangular del vértice del cuadrante NE”.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 74/4).

Descrición: Variña con ánima de bronce cuberta con lámina de ouro no centro, e con aramios enrolados directamente sobre o bronce, dando 89 voltas no terminal que conserva o aramio completo. Entre a zona lisa e a de aramios, dous pares de espirais de fio de ouro dando 15 voltas sobre o botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 370 mm. Grosor: 8 mm. Diámetro: 133 mm. Ancho entre remates: 61 mm.

Peso: 129,9 gr.

Bibliografía: Arias Vilas 1990. Acuña et ali 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martín y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA III

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Vinculado a: Castro de Viladonga

Procedencia: Descuberto no xacemento nas escavacións de Chamoso Lamas entre os anos 1970-1974.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 70/606)

Descrición: Fragmento distal moi deteriorado, retorto, de sección circular, con arranque de terminal curvo, posiblemente piriforme, e con moldura na unión do remate.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 78 mm.

Peso: 14,035 gr

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE CENTROÑA/TORQUES DE CASTRELO

Lugar: Casavella - Castrelo

Parroquia: Centroña (Sta. María)

Concello: Pontedeume

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Centroña (GA15 048001)

UTM X: 565456

UTM Y: 4805924

Procedencia: Atopado en 1912 por un veciño do lugar de Castrelo: D. Juan Leira, traballando unha finca coñecida como 'As Casas Vellas' ou 'Eira Vella', nas inmediacións do Castro de Centroña.

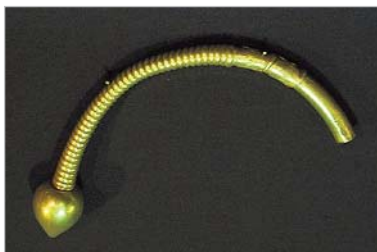
Depósito: Museo Provincial de Lugo (nº inv. 1974/2/22)

Descrición: Fragmento de torques de ouro con variña de sección circular ensanchada cara ó remate. Decoración tripartita, con aramio enrolado na parte distal, dando 42 voltas sobre a variña. No tránsito entre a parte central lisa e a decoración de aramio do terminal, presenta dobre parella de espirais contrapostas, dando cada unha delas 12 voltas arredor do botón central. Remate en periña oca.

Dimensións: Lonxitude: 230 mm; Grosor: 9-8 mm; Diámetro máx remate: 37 mm.

Peso: 170.36 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ecos del Eume 1912. Gómez Filgueiras 2006. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Murguía 1912. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DA CROA DE RIOTORTO V

Lugar: Texeira**Parroquia:** Riotorto (S. Pedro)**Concello:** Riotorto**Provincia:** Lugo**Vinculado a:** A Croa / Coroa de Riotorto

/ As Rodrigues

UTM X: 640812**UTM Y:** 4800560

Procedencia: Recollido no ano 1870 ó traballar unha finca a carón da croa, no lugar das Rodrigues, xunto con outro fragmento e un torques-brazalet (Villaamil y Castro 1874-75). Con anterioridade (1869) se recuperaran na mesma finca outros dous torques que foron fundidos.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/23)

Descrición: Fragmento de variña de sección circular con remate en periña. Na actualidade non conserva decoración algunha aínda que podería ter aramio enrolado, hoxendía desaparecido. Quizais se trate do fragmento publicado por Villaamil y Castro (1874-75), no que o describe con 59 voltas de aramio ocupando 90 mm. (nº 8 da lámina que acompaña ó artigo).

Forma parte dun conxunto formado por 1 torques completo e 4 fragmentos.

Dimensións: Lonxitude: 97 mm. Grosor: 5 mm. Periña: 22x16 mm.**Peso:** 24.7 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maluquer de Motes 1970. Monteagudo 1952. Peinado y Gómez 1975. Prieto Molina 1996. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE FOXADOS II

Lugar: Castelo**Parroquia:** Foxados (Sta. María)**Concello:** Curtis**Provincia:** A Coruña**UTM X:** 583215**UTM Y:** 4777902**Vinculado a:** Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en Febreiro de 1932 no interior dunha ola cerámica, por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.**Descrición:** Fragmento de variña de ouro moi baixo, de sección circular, cortado

a cincel. Está lixeiramente facetada, o que pode indicar que fose un terminal con aramio enrolado.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 53 mm. Grosor: 10,5 mm.

Peso: 43 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS III

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

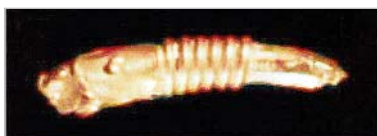
Descrición: Fragmento de variña en ouro baixo, laminado, de sección circular lixeiramente ochavada, con seis voltas de aramio enrolado e par de plaquiñas aplicadas de espirais gravadas arredor de botón central.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 36 mm. Grosor: 7 mm.

Peso: 10,5 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS VII

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola cerámica por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

Descrición: Fragmento de variña de ouro con aleación de prata e cobre, maciza, de sección circular máis grosa no centro e cara ó remate. Fáltalle un fragmento distal. Ten aramio enrolado e dous pares de plaquiñas con espirais aplicadas arredor do botón central. A segunda volta do aramio está decorada con pequenas incisións. Remate en periña oca.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Ancho 10-7 mm; remate 27x25 mm.

Peso: 158 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE TROÑA

Lugar: Castro de Troña

Parroquia: Pías (Sta. Mariña)

Concello: Ponteareas

Provincia: Pontevedra

UTM X: 542211

UTM Y: 4673869

Vinculado a: Castro de Troña (GA36042001).

Procedencia: Escavación arqueolóxica no Castro de Troña, no ano 1991. No exterior dun grupo de estruturas de habitación.

Depósito: Museo Municipal de Ponteareas (Nº Inv. 305-1556).

Descrición: Fragmento de variña lisa de sección circular máis ancha cara ó centro, con ánima de aleación de prata, laminada en ouro e decorada con plaquiña de dobre espiral con botón central. Esta espiral presenta unha decoración cincelada a xeito de raiado.

Dimensións: Lonxitude: 66 mm. Grosor: 82-52 mm. Diámetro plaquiña: 9 mm.

Peso: 31,39 gr.

Bibliografía: Ladra Fernández 1999. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE XANCEDA III

Lugar: A Redonda

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 1386 e MAC 1387.

Descrición: Fragmento de tramo distal con parte do arranque terminal con decoración de aramio enrolado (MAC 1386), e un pequeno fragmento de lámina de ouro pertencente a un remate de periña oca (MAC 1387).

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con variña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 110 - 92 mm. Diámetro: 10 mm. Arranque terminal: 19 mm. MAC 1387: 20 x 12 mm.

Peso: 80,20 e 1,20 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DE XANCEDA IV

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 927.

Descrición: Fragmento do módulo central de variña de sección circular máis grosa no centro, e os arranques dos terzos distais con aramios enrolados. Conserva as dúas parellas de espirais de filigrana con 15 voltas ó botón central.

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con varíña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 128 - 110 mm. Diámetro máx: 9 mm. Diámetro máx. espirais: 13 mm.

Peso: 71,57 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DO VALADOURO II

Concello: O Valadouro

Provincia: Lugo

Procedencia: Adquiridos por un particular en Vigo nos primeiros anos do Século XX (Bouza Brey, 1965).

Dépósito: Descoñecido.

Descrición: Variña maciza de sección circular, con aramio enrolado e remates piriformes. Parella de espirais de filigrana a ámbolos arranques dos aramios enrolados.

Desta mesma procedencia hai dous torques máis.

Dimensións: Lonxitude: 368 mm. Grosor: 6 - 4 mm. Diámetro: 131 mm. Remates: 33 mm.

Peso: 232 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. Bouza Brey 1965. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. www.valadouro.org.

TORQUES DO CRUCEIRO DA CORUÑA I

Lugar: Meixonfrío

Parroquia: San Caetano (Santiago)

Concello: Santiago de Compostela

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro do Cruceiro da Coruña (GA15078127)

UTM X: 538606

UTM Y: 4749872

Procedencia: 3 ou 4 torques procedentes dun pequeno castro cercan ó Cruceiro da Coruña, nun lugar coñecido como “Los pozos de la nieve”, que segundo Villaamil (1874-75) estaban en poder do dono do café Pernas da Rúa do Vilar de Santiago. Vinculamos este dato ó castro arriba mencionado, onde se conserva o topónimo no lugar e tamén os

restos dunha antiga neveira ou naveira. Este castro está moi arrasado, e na actualidade axardinado, previa intervención arqueolóxica no ano 2006.

Depósito: Descoñecido

Descrición: Torques de variña maciza, sección circular con aramio enrolado e remates en periña.

Dimensións: Arredor de 350 mm. de lonxitude.

Peso: Descoñecido

Bibliografía: López Cuevillas 1932 e 1951. Monteagudo García 1952. Parga Castro 2006. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE CULLEREDO

Concello: Culleredo

Provincia: A Coruña

Procedencia: “Tenemos noticia de que en una finca de Culleredo (Coruña) apareció un extremo de torques con perilla, que posee una familia coruñesa, pero no pudimos comprobar la noticia, a pesar de haberlo intentado.” (Monteagudo 1952: 294).

Depósito: Descoñecido

Descrición: Segundo Monteagudo (1952) recolleuse un fragmento con periña que puidera ser de tipo Ártabro pola súa localización xeográfica.

Dimensións: Descoñecidas

Bibliografía: Monteagudo García 1952.

TORQUES DE PORTOCHAO

Lugar: Portochao

Parroquia: Magazos (Sta. María)

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Vinculado a: ¿Os Castros? (GA27066005)

UTM X: 612043

UTM Y: 4833327

Procedencia: Atopado nunha data anterior ó 1867 por unha muller cando cortaba xuncos na Xunqueira de Portochao, aproximadamente a 1 km de Viveiro, río arriba. A uns 500 m ó Leste da xunqueira está o xacemento de Os Castros, moi arrasado na actualidade.

Depósito: Descoñecido.

Descrición: Segundo recolle Maciñeira (1930: 227), tratábase dunha variña en forma de semicírculo perianular, cilíndrico e macizo, rematado en cada extremo cunha esferiña. Á variña enroscábase en espiral alongado un aramio.

Peso: 382,7 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maciñeira 1923 e 1930. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F., GARCÍA MARTÍNEZ, M.C. y GONZÁLEZ REBOREDO, M. 1968 *El Castro de San Lorenzo de Pastor y su nuevo torques áureo*. Cuadernos de Estudios Gallegos, XXIII-70: 129-135. Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ NÚÑEZ, A. (Coord.) 1996. *El Oro y la orfebrería prehistórica de Galicia*. Catálogo de la exposición. Deputación Provincial de Lugo – Museo Provincial de Lugo.
- ÁLVAREZ OSORIO, F. 1954. *Tesoros españoles antiguos en el Museo Arqueológico Nacional*. Boletín de la Real Academia de Historia, 135: 257-322. Madrid.
- AMBRUSTER, B. y PEREA, A. 2000. *Macizo/hueco, Soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia*. Trabajos de Prehistoria, 57-1: 97-114. Madrid.
- ARIAS VILAS, F. 1990. *Torques de Viladonga*. Galicia no Tempo. Catálogo da exposición: 153. Santiago de Compostela.
- ARMADA PITA, X.L. 2001. *A machadiña de Cariño e a cronoloxía dos bronzes sacrificiais castrexos*. Arros, Ano V, nº 3: 4-8. Ortigueira.
- ARMADA PITA, X.L. e GARCÍA VUELTA, O. 2003. *Bronzes con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica*. Archivo Español de Arqueología, 76: 47-75. Madrid.
- ARMADA PITA, X.L., COMENDADOR REY, B. y GARCÍA VUELTA, O. 2007. *La investigación arqueométrica sobre la metalurgia de Galicia: Una aproximación a su trayectoria y estado actual*. Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría: 410-431. Madrid.
- B.O.E. Nº 274. 15/11/2013. Resolución de 14 de octubre de 2013, de la Dirección General del Patrimonio Cultural, de la Consejería de Cultura, Educación y Ordenación Universitaria, por la que se incoa expediente para la declaración de Bien de Interés Cultural de la colección «Álvaro Gil» de orfebrería prerromana: 91702-91721.
- BALSA DE LA VEGA, R. 1912. *Orfebrería gallega*. Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, 26. Madrid.
- BALSEIRO GARCÍA, A. 1994. *El oro prerromano en la Provincia de Lugo*: 180-186. Lugo.
- BOUZA BREY, F. 1926. *Novo torques de Ouro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 172: 90-92. Coruña.
- 1942. *El torques de San Lorenzo de Pastor*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo. I: 30-34. Lugo.

- 1965. *Tres torques áureos de Galicia*. Cuadernos de Estudios Gallegos, 20: 5-11. Santiago de Compostela.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. 2007. A Cultura Castrexa. Vol. 2. Economía, Sociedade, Relixión e Arte. En: Barreiro Fernández, X.R. e Villares Paz, R.: *A Gran Historia de Galicia*. 4. Coruña.
- CARDOZO, M. 1929-1930. *Jóias arcaicas encontradas em Portugal*. Nós, nº 72: 207-218, e nº 75: 43-63.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. 1947. *Una nueva pieza para el catálogo de torques gallegos*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo, 23-24: 21-23. Lugo.
- CARRO GARCÍA, J. y GONZÁLEZ GARCÍA-PAZ, S. 1943. *El tesoro de Foxados*. El Museo de Pontevedra, 2: 41-46. Pontevedra.
- CASAL GARCÍA, R. y FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. 1998. *Otro nuevo torques de alambres enrollados*. Gallaecia, 17: 245-250. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1934. *Un torques y dos brazaletes*. Boletín de la Real Academia Gallega, 22: 58-62. Coruña.
- CASTRO PÉREZ, L. 1990. *Os torques prehistóricos*. Biblioteca de Divulgación. Serie Galicia 5. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- CHAMOSO LAMAS, M. 1995. *Las excavaciones del Castro de Viladonga y la problemática que plantean sus resultados*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 5. Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo, 1977: 41-46. Lugo.
- ECOS DEL EUME. Nº 138. 22/09/1912. *Hallazgo arqueológico*. Pontedeume.
- EL DIARIO DE PONTEVEDRA. Nº 9.366. 19/07/1915. *Un hallazgo de mérito*.
- GACETA DE GALICIA, nº 106. 17/07/1955. *Un hallazgo arqueológico*.
- GARCÍA VUELTA, O. y ARMADA PITA, X.L. 2003. *Documentación y arqueología del oro castreño: Acerca de F. Maciñeira y el torque de Capelada (San Xiao de Montoxo, Cedeira, A Coruña)*. Brigantium, 14: 117-138. Coruña.
- GÓMEZ FILGUEIRAS, F. 2006. *Centroña, Centronia & Cén-Taranua, Iadoni & Huddon*. Cátedra. Revista Eumesa de Estudios, 13: 189-208. Pontedeume.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2011. *Los Célticos de Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 22-1: 117-132. Madrid.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. (Coord.). 2007. *Los pueblos de la Galicia Céltica*. AKAL. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2004. Artistic Expression and Material Culture in Celtic Gallaecia. e-keltoi. Journal of interdisciplinary celtic studies, 6. The celts in the Iberian Peninsula: 113-166.
- 2006-2007. *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica*

- (1200 a.C. - 50 d.C.). Brigantium, 19 (2 tomos). Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña. ACoruña.
- HARTMANN, A. 1970. *Präistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische untersuchungen und deren Auswertung*. Berlín.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. 1999. *Algunhas consideracións sobre un fragmento de torques inédito recentemente aparecido no Castro de Troña*. Castrelos, 12: 67-80. Revista do Museo Municipal Quiñones de León. Vigo.
- 1999a. *Análisis ponderal de los torques castreños*. Complutum, 10: 143-156. Madrid.
- 2002. *Achega ao estudo contextual da ourivería castrexa*. Gallaecia, 21: 177-191. Santiago de Compostela.
- 2004. *Os torques do Castro de Xanceda*. Anuario Brigantino, 27: 91-116. Betanzos.
- 2005. Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO Peninsular. En: Blanco, A., cancelo, C. y Esparza, A. (eds): *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica. Encuentro de jóvenes investigadores*: 94-115. Salamanca.
- 2006. *Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)*. Anuario Brigantino, 29: 39-52. Betanzos.
- 2007. *Dous novos remates de torques castrexos*. Brigantium, 30: 167-178. Coruña.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y PRADO FERNÁNDEZ, O. 2000. *Achega historiográfica á interpretación da ourivesaría pre e proto-histórica no Noroeste Peninsular: 1838-1936*. En: Actas do 3º Congreso de Arqueoloxía Peninsular. Vol. I: Arqueología peninsular, Historia, Teoría e Práctica: 407-416. Porto.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y MARTINÓN TORRES, M. 2009. *Variacións tecnolóxicas e preferencias culturais: Estudo analítico dos ouros do Castro de Viladonga*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 19: 32-43. Lugo.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. 1932. *Os torques do Noroeste hispánico*. Arquivo do Seminario de Estudos Galegos, 4: 107-108. Santiago de Compostela.
- 1951. *Las joyas castreñas*. Anejos Archivo Español de Arqueología, I. Madrid.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1964. *Machadinha votiva de Cariño (La Coruña)*. Revista de Guimaraês, 74: 149-157. Guimaraês.
- 1979. *El tesoro de Elviña y tres torques coruñeses*. Trabajos de Prehistoria, 36: 213-246. Madrid.
- MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. 1923. *Un nuevo torques gallego, de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 154: 347-356. Coruña.
- 1930. *Interesantes noticias inéditas sobre antigüedades gallegas*. Boletín de la Real Academia Gallega, 226: 347-356. Coruña.

- MALUQUER DE MOTES, J. 1970. *Desarrollo de la orfebrería prerromana en la Península Ibérica*. Pyrenae, 6: 79-121. Barcelona.
- MARTINÓN TORRES, M. y LADRA RODRÍGUEZ, L. 2011. *Orígenes del dorado por amalgama: aportaciones desde la orfebrería protohistórica del Noroeste de la Península Ibérica*. Trabajos de Prehistoria, 68-1: 187-198. Madrid.
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F. 2014. *Os territorios e cidades ártabras*. En prensa.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1952. *Torques castreños de alambres enrollados*. Archivo Español de Arqueología, 25: 287-296. Madrid.
- MURGUÍA, M. 1912. *El torques de Centroña*. Boletín de la Real Academia Gallega, 66: 137-139.. Coruña.
- OVIEDO Y ARCE, E. 1915. *Dos nuevos torques de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 99: 49-55. Coruña.
- PARGA CASTRO, A. 2006. Sondaxes arqueolóxicas valorativas no castro do Cruceiro da Coruña, Santiago de Compostela. En Varela Campos (Coord.) *Actuacións Arqueolóxicas. Ano 2006*: 125-126. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.
- PEINADO Y GÓMEZ, N. 1975. *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Junta del Museo Provincial, 16. Lugo.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. 1986. Voz “Torques”. *Gran Enciclopedia Gallega*, 29: 107-110.
- 1989. Orfebrería Castreña. En: *El Oro en la España Prerromana*. Revista de Arqueología N° extraordinario: 90-107. Madrid.
- 1990. *Achega tipolóxica para o estudio dos torques áureos do NW*. Gallaecia, 12: 139-151. Santiago de Compostela.
- PRIETO MOLINA, S. 1996. *Los Torques Castreños del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 7: 195-223. Madrid.
- QUEIROGA, F.M.V. *Reimão*. 1987. *Dois torques castrejos do Ashmolean Museum*. Oxford. Portugalia, VIII: 59-66. Porto.
- REBOREDO CANOSA, N. 2000: *La tecnología del oro en el Primer Milenio a.C. en Galicia: Los torques*. Tesis doctoral, editada en CD. Universidade de Santiago de Compostela. Facultade de Xeografía e Historia. Departamento de Historia I.
- REY CASTIÑEIRA, J. 1993. *Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña*. En: Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología, Vol II: 165-171. Vigo.
- SENÉN LÓPEZ, F. 1996. Torques de Orbellido. En Álvarez Núñez, A. *El Oro y la Orfebrería Prehistórica de Galicia. Catálogo de la Exposición*: 115. Lugo.
- SEVERO, R. 1905-1908. O Tesouro de Lebuçao. *Portugalia. Materiaes para o estudo do povo português* Tomo II, fasc. 1: 1-14.
- TOSCANO NOVELLA, M.C., Ferrer Sierra, S., Luaces Anca, J. y Penedo Romero, R. 1986. Torques, San Martiño de Porto. *Catalogación del Concello de Cabanas (A Coruña)*: 42-43.
- VILLAAMIL Y CASTRO, J. 1874-1875. *Adornos de Oro encontrados en Galicia*. Museo Español de Antigüedades: 545-555. Madrid.

- 1906-1909. *Productos de la metalurgia gallega en tiempos remotos*. Boletín de la Comisión Nacional de Monumentos de Ourense, III-53: 82-161. Ourense.
VV.AA. 2008. Torques. N° de inventario: 28552. Castro de Ois. En Catálogo de la exposición: España, encrucijada de civilizaciones. Museo Arqueológico Nacional : 107 Madrid.

<http://www.ardobriga.com> Páxina web da Asociación Cultural Ardóbriga.

<http://gl.wikipedia.org/wiki/Galipedia>. Wikipedia en galego.

<http://man.mcu.es>. Catálogos das coleccións do Museo Arqueológico Nacional.

<http://www.aaviladonga.es>. Páxina do Museo do Castro de Viladonga.

<http://www.ashmolean.org>. Páxina do Ashmolean Museum en Oxford.

<http://castrosgalaicos.blogspot>. Páxina sobre o mundo castrexo.

<http://www.celtiberia.net>. Páxina de información sobre temas da antigüidade.

<http://www.epapontevedra.com>. Páxina de servicios educativos para adultos.

<http://www.flickr.com/groups/flickrkrenespaol>. Arquivo de imaxes de toda temática.

<http://www.galiciadigital.com>. Plataforma temática sobre Galicia en Internet.

<http://www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es/>. Biblioteca dixital de Galicia.

<http://www.mdperegrinacions.com/>. Páxina do Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela.

<http://www.musarqourense.xunta.es/>. Páxina do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.

<http://www.museo.depo.es/>. Páxina do Museo Provincial de Pontevedra.

<http://www.museolugo.org/>. Páxina da Rede Museística de Lugo.

<http://www.oronoz.com/>. Instituto Valencia de Don Juan. Colección.

<http://www.pinterest.com/imaxinarios/ancient-galician-jewelry-ouriver%C3%ADa-anti-ga-de-galiz/> Colección de imaxes de ourivería de Galicia.

<http://www.timetrips.co.uk/rom-art-torcs>. Fotos de torques galaicos no Ashmolean Museum.

<http://www.valadouro.org>. Páxina del Concello de O Valadouro.

<http://www4.uwm.edu/celtic/ekeltoi/>. Journal of Interdisciplinary Celtic Studies.

Fontes das imaxes utilizadas no catálogo:

Balseiro 1994: Viladonga I e Viveiro. **Ladra 2004:** Xanceda III e IV. **Ladra 2006:** Bardaos I. **Ladra e Martínón 2009:** Viladonga III. **Museo de San Antón:** Orbellido, San Lourenzo de Pastor. **Reboredo 2000:** Croa de Riotorto V, Foxados II e III, Valadouro I. <http://castrosgalaicos.blogspot>. Troña. <http://www.celtiberia.net>: Centroña. <http://www.epapontevedra.com>: Viladonga II. <http://www.flickr.com>: Foxados VII. <http://gl.wikipedia.org>: San Martiño de Porto. <http://man.mcu.es>: Castro de Flores. <http://www.timetrips.co.uk>: Ashmolean Museum.

OS TERRITORIOS E CIDADES ÁRTABRAS

Fidel Méndez Fernández

*“Here am I sitting in a tin can
Far above the Moon
Planet Earth is blue
And there’s nothing I can do”
David Bowie (Space oddity)*

INTRODUCCIÓN E MOTIVOS DO TRABALLO

Este traballo ten como obxectivo principal facer de contexto inmediato as investigacións concretas sobre obxectos ou xacementos que se presentan neste volume. Pero tamén ten algo de fixación de ideas a partir dunha serie claves que, a nivel persoal, sempre estiveron aí, pero que nos últimos tempos comezan a amontoarse e loitan por saír a luz. Este proceso de aceleración ten tres fitos concretos, e coido que paga a pena debullalos cara a clarexar a xénese do traballo.

O primeiro desencadéante foi a lectura do magnífico libro de Javier González García “Os ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico” (2003). Neste traballo, e tamén noutro anteriormente publicado, (1997 y 1998) “Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules”, o autor demostra como tratar con rigorosidade e aproveitamento histórico fontes que moitas veces foran citadas e empregadas dun xeito moito mais superficial, e quizais mais inxenuo, ou simplemente cunha perspectiva mais xenérica. A visión que nos proporciona dos ártabros con este novo tratamento das fontes históricas, e mesmo arqueolóxicas, constitúe unha creba indubidábel no tratamento deste tema e polo tanto debe ser considerado un traballo fundacional no que se refire a esta liña de investigación. Como arqueólogo despois de ler estes traballos quédame a inqueda de ‘baixar á terra’ estas achegas, é non porque sexan teóricos ou nebulosos en exceso, enténdaseme ben, senón porque eses ártabros vivían en poboados concretos cunha organización determinada, e tamén cunha historia e unha evolución singulares, que inclúen procesos tan interesantes como a xerarquización do hábitat e a complexidade social, as relacións cos pobos púnicos, a relación cunha potencia hexemónica como é Roma, a

romanización, a urbanización e andando o tempo a cristianización. Tamén me preguntei porqué non utilizar outras fontes a disposición como son as altomedievais das que tradicionalmente se insinúa que en determinados aspectos reflicten situacións moi anteriores á data na que foron producidas.

O segundo revulsivo foi o traballo coa asociación Ardóbriga que revelou cómo persoas que en principio non teñen un interese material, profesional ou de calquera tipo que supoña un lucro persoal, son quen de traballar ó longo do tempo dun xeito totalmente desinteresado e intelixente por unha cuestión patrimonial determinada. A súa defensa e o seu traballo a prol do patrimonio arqueolóxico, artístico e documental do seu entorno mais inmediato foi, non só unha demostración dunha ética persoal exemplar, senón tamén unha proba palpable de cómo ó aplicar unha estratexia de observación a unha escala moi reducida pero mantida ó longo do tempo pódense tirar os resultados mais complexos e sólidos que se poida esperar aínda que proveñan dun entorno sen dúbida moi alterado e no que a paisaxe e a cultura tradicional comezan a formar parte dun pasado distante. A súa pescuda sobre o emprazamento da antiga igrexa parroquial de Boebre integrou de xeito que se pode cualificar de modélico: a enquisa etnográfica, a investigación documental, a busca de pezas desaparecidas no seu día e recuperadas por eles para poñelas a disposición do público, a investigación heráldica, a arqueoloxía de campo cumprindo con todas as obrigas legais, a recuperación de patrimonio documental, etc. Todo elo feito cun entusiasmo contaxioso.

O seu interese polo Castro de Centroña levoume a fixar a miña atención nos castros do territorio ártabro e reconsiderar algúns dos tópicos ou baleiros de información que sobre eles existían na literatura arqueolóxica, este enfoque ofreceu, como se verá, uns resultados ata certo punto sorprendentes. Doutra banda a súa teimuda pescuda sobre a antiga igrexa de Boebre e o Castro da Insua puxo en evidencia unha vez mais cómo os datos espidos non aportan demasiado, é a formulación de hipóteses e a xeración de contexto cara a súa comprobación o que xera coñecemento. En concreto este traballo púxome na senda de investigacións levadas a cabo por medievalistas novos que por fin tratan en Galicia con familiaridade os métodos da arqueoloxía e a Historia Medieval e que por isto mesmo están poñendo as bases de outra forma de entender a Alta Idade Media e o proceso de cristianización. Neste sentido son fundamentais os traballos de Xosé Carlos Sánchez Pardo aínda que tamén foron e son inspiradores os de Álvaro Rodríguez Resino.

A terceira espoleta ven da realización de tres traballos profesionais realizados nos últimos anos e que me puxeron diante dunha situación paradoxal. Estes traballos foron (por orde cronolóxica: a escavación do Castro de Borneiro, a realización dun traballo de documentación sobre a Torre de Hércules e a escavación do Castro de Elviña). Nestes casos, malia tratarse de xacementos dos que a documentación arqueolóxica previa pode considerarse por riba da media, mesmo dos xacementos intervidos arqueolóxicamente aprécianse dúas carencias básicas. Dunha banda a información é só local sen unha inserción coa realidade arqueolóxica circundante convertendo estes tres xacementos

nunha especie de burbulla informativa sen relación co territorio no que se insiren. Dende outro punto de vista os resultados acadados semellan non ter unha transcendencia histórica clara pois non son aproveitados para alimentar dinámicas sociais nin culturais mais alá dos propios límites dos xacementos. Outra versión de esta situación e o establecemento de conclusións demasiado xerais a partir de datos de moi curto alcance.

Se atendemos en exclusiva ós poboados fortificados atopámonos cunha situación certamente chamativa. Se temos en conta o territorio ártabro delimitado no traballo de González García podemos observar cómo dentro del hai dous xacementos que podemos considerar, con certos reparos, intensamente escavados (Elviña e Borneiro)¹, outro cun nivel aceptable de intervencións (o Castro de Santa Comba), outros dous con escavacións de moi curto alcance (Meirás e Nostión). A este listado cabería engadir o Castro de Punta de Muros da primeira Idade do Ferro e totalmente escavado no marco das obras de construción do porto exterior de A Coruña. Como se pode apreciar trátase dun listado ben reducido para un territorio tan amplo. A título comparativo podemos sinalar que na contorna da Ría de Vigo, un territorio moito mais reducido, podemos atopar moitas mais intervencións só para segunda Idade do Ferro. Tamén é paradoxal que todos eles (agás Nostión) ofreceron achados excepcionais en distintas ordes.

XACEMENTO	ACHADOS
Elviña	Alxibe, tesouro, ídolo fálico, estruturas monumentais
Santa Comba	Forno de fundición de Ferro
Meirás	Necrópole
Borneiro	Monumento con Forno e Pedra Formosa
Punta de Muros	Estruturas de fundición de Bronce
As Travesas	Estruturas monumentais e complexas

En definitiva, e volvendo ó primeiro parágrafo do traballo a intención é a de sentar as bases dunha liña de traballo sobre os ártabros desde unha perspectiva arqueolóxica e mesmo patrimonial, na convicción de que a acumulación de investigacións sobre o tema (ensinanza de Ardobra), a reformulación de vellos problemas desde unha nova óptica (ensinanza da publicación de González García) e a intensificación na análise de elementos arqueolóxicos que sempre estiveron presentes pero que aparecen como invisibles ou impermeables a literatura arqueolóxica (ensinanza do traballo persoal na zona) farán avanzar a comprensión sobre a dinámica histórica do conxunto cronolóxico formado pola Idade do Ferro, a Época Galaico-romana e a cristianización desta área do Conventus Lucense, modificando en consecuencia os esquemas historiográficos tradicionais.

1. Dicimos con reparos posto que é evidente que Elviña ten escavada una extensión pequena en comparación coa súa extensión total e Borneiro presenta unha intervención extensa no interior da Croa pero quedan moitas cuestións por resolver en relación ó seu sistema defensivo, de entrada e, sobre todo no seu chamado barrio extramuros.

CIDADES E VILAS

Alén da articulación política do territorio que nos ocupa Estrabón e mais Mela fálannos da existencia de cidades no entorno do porto dos ártabros. Isto contrasta coa tradicional interpretación da zona como pouco desenvolvida. Se consideramos a proverbial falta de intervencións en recintos fortificados da Idade do Ferro que xa comentamos é endémica nesta zona e mesmo de estudos sobre distribución dos mesmos² non resulta estraño o recurso ó tópico xeralizador. Porén facendo un apresurado e non sistemático repaso dos castros da zona ártabra atopamos as seguintes superficies de xacementos:

- S. Cidre (Bergondo) 6,5 Ha., e a escasa distancia de outro castro presumiblemente da segunda Idade do Ferro.
- Centroña (Pontedeume/Miño) 4,1 Ha. Nel se atopou o famoso torques que aparece referenciado neste volume.
- Lobadiz (Ferrol) 3 Ha.
- Cances (Carballo) 5,6 Ha., con estruturas monumentais e aparición dunha arracada.
- Montes Claros (A Laracha) 1,9 Ha. Incluímos este caso porque a medida se refire unicamente a croa central de confirmarse a adscripción protohistórica doutro recinto mais externo a superficie superaría con moito as 4 Ha. Ademais a unhas decenas de metros existe un recinto circular con parapeto e moi reducida área interior, calquera que sexa a súa funcionalidade parece claramente relacionado co castro.
- Elviña 3,8 Ha., polo momento, pero xa temos atopado indicios de ocupación no exterior do recinto máis externo.

Estas cifras non din nada por elas mesmas posto que como xa dixemos non constitúen un corpus sistemático, pero invitan a traballar liberados de apriorismos estériles: Hai que ter en conta que as superficies que normalmente se barallan para discriminar os *oppida* están entre 2 e 3 Ha³. Parece claro que se temos que buscar as cidades de Estrabón e Mela temos por onde empezar. Actualmente o corpus de castros que posuímos supera os 350 dentro do territorio que se delimitará a continuación.

Pero non só atopamos candidatos ás cidades das fontes clásicas nos xacementos fortificados senón que tamén temos un seguro aglomerado secundario en *Brigantium* ou *Flavium Brigantium*⁴, que ademais pode ser o máis antigo dos aglomerados galegos, se atendemos a antigüidade dos materiais aparecidos (Pérez Losada 2002: 340). Como se verá esta poboación é, polo momento a única candidata a cabeceira da *civitas* dos ártabros

2. Aínda que temos algunha excepción como pode ser o traballo de Juan Naveiro (Naveiro López 1994) encol do Golfo Ártabro ou o estudo espacial dos castros da zona de A Coruña Realizado por César Parcero (Parcero Oubiña 2002) no marco da súa tese doutoral. Para época romana e tardorromana temos un bo resumo en Pérez Losada (2002).

3. Esta é a superficie que se marca en Parcero et al. (2007: 219) que se mostran de acordo con González Ruibal.

4. Non pretendemos entrar agora na polémica sobre o nome do núcleo (Bello Diéguez et al. 1995:60-3; Pérez Losada 2002: 118-119; González García 2003:106-19).

posto que non se coñecen aínda ocupacións desta categoría en todo o territorio a considerar.

As referencias á presenza de xacementos ocupacionais galaico-romanos son múltiples. Unicamente recorrendo as obras de Naveiro López (1994) e Pérez Losada (2002) atopamos non menos de 18 puntos neste epígrafe e só no estrito entorno do golfo ártabro. A cuestión é que a meirande parte corresponden ben a establecementos relacionados co entramado viario (Cambre, Espenuca, Coirós); a *Villae a mare*: Noville (Mugardos), Centroña (Pontedeume), Caldoval (Mugardos); ou asentamentos indeterminados: O Portiño (A Coruña), Tiobre (Betanzos), Sopazos (Pontedeume), Lorbé (Sada), Carnoedo (Sada), Figueirido (Ares), etc. O coñecemento sobre este tipo de poboamento aumentou moito nos últimos anos pero seguramente aínda esconde sorpresas que so coa intensificación do traballo de análise, prospección e intervención se incrementará de xeito significativo.

Como conclusión de este apartado sobre as cidades ártabras pensamos que algunhas das cidades que se mencionan nas fontes clásicas serían simplemente asentamentos fortificados de tipo *oppidum* e que o catálogo de este tipo de Xacementos podería incrementarse de xeito significativo cun sinxelo análise sistemático dos xacementos fortificados do territorio dos ártabros que de seguido trataremos de delimitar a través da guía que nos ofrece González García (2003) no estudo mais completo sobre o tema.

Doutra banda e pasando xa os xacementos habitacionais galaico-romanos non sería imposible que o catálogo de aglomerados secundarios da zona non estivese aínda completo. A falta de traballos de escavación, prospección e catalogación neste apartado e tamén digna de mención, aínda que menor que no caso dos xacementos fortificados xa que temos escavacións de certa extensión en *vilae* e algún sondaxe en outro tipo de xacemento. Non descartamos, aínda que agora nos movemos no plano das intuicións, que na proximidade do castro de Centroña a *Vila a mare* (Luengo Martínez 1962), tamén de Centroña, ó asentamento indeterminado de Sopazos (Castillo López 1928) e os restos probablemente tardorromanos aparecidos no castro da Insua (Méndez Fernández et al. 2012), encubran un conxunto amplo tanto espacial como cronolóxicamente. A xénese de aglomerados secundarios a partir da existencia previa de *oppida* no entorno está documentada tanto na Galia (Pérez Losada 2002: 43)⁵ como na Gallaecia⁶, e o certo é que o poboamento da zona a diferenza de outras áreas pode ter cambiado moito fundamentalmente pola mudanza radical que debeu supor a construción da ponte de Pontedeume no século XIII. O poboamento anterior a esa data debeu ser radicalmente distinto do que coñecemos hoxe. Outro dos candidatos a converterse en aglomerado secundario de intensificarse os traballos na zona e San Martiño de Tiobre, lugar en que ademais da presenza de un castro se acumulan noticias de achados de cronoloxía romana tardorromana e altomedieval (recollidas en Sánchez Pardo 2008).

5. Casos de Levroux (Aquitania) e Bar-sur Aube (Champagne-Ardennes).

6. Ver por exemplo o Caso de Vigo en Pérez Losada (2002: 239-65).

Como conclusión final deste apartado introdutorio ó rexistro arqueolóxico da época pensamos que no inmediato é moito mais factible traballar cos datos dos recintos fortificados que cos dos xacementos galaico-romanos. Esta afirmación baséase unicamente nun criterio de accesibilidade ó rexistro posto que os castros dada a súa visibilidade presentan unha maior facilidade para o traballo con grandes series de datos, mentres que os xacementos galaico-romanos son en xeral da natureza invisible polo que precisan de prospeccións sistemáticas mais difíciles e caras de desenvolver. Aínda así neste último caso creemos que aínda ten recorrido o vaciado biliográfico e a catalogación.

OS LÍMITES DO TERRITORIO ÁRTABRO

A seguinte etapa do noso traballo consistirá en introducirmos na definición do territorio ártabro. Neste caso temos a enorme fortuna de que o tema foi magnificamente tratado como xa dixemos por Javier González García no ano 2003 e que saibamos non existen novas achegas a este tema dende entón. Neste caso todo o que é o traballo cas fontes clásicas está feito por un especialista e claramente enfocado a desentrañar este problema concreto. Tamén González ocupouse de recoller, analizar e criticar toda a historiografía anterior: Así que temos dous traballos importantísimos xa feitos ou, alomenos, partimos dunha base certamente moi sólida.

OS ÁRTABROS: UN NOVO OBXECTO DE ESTUDIO

A obra que estamos a utilizar como pauta e base nesta primeira fase do traballo (González García 2003) divídese claramente en dúas partes como xa se anuncia dende o seu título. A primeira parte dedícase ó estudo da Xeografía ártabra a partir do análise das fontes clásicas e entrando en detalle nos debates historiográficos concretos sobre a situación de determinados elementos xeográficos.

Na segunda parte do traballo desenvólvese o estudio etnohistórico que comeza cun estudio da cronoloxía do etnónimo *ártabro* e tamén o posterior *arrotreba*. Continúa cunha investigación sobre o interese dos pobos mediterráneos por este territorio e a súa derivación do carácter do comercio antigo que pode estar na base da súa presenza no NW. Por último explórase o enclave de *Brigantium* dende o punto de vista de enclave de comercio e dende a posibilidade da existencia dun santuario na zona da Torre de Hércules que sería perfectamente compatible coa función comercial segundo unha lóxica do intercambio comercial antigo.

No noso caso, e dado o propósito de establecer un esquema de traballo, traballaremos practicamente en exclusiva coa primeira parte do estudo, o que se refire a parte xeográfica que nos parece sumamente importante cara o establecemento dunha estratexia de traballo arqueolóxica.

Por enriba da utilidade instrumental de cada unha das partes do estudo, que como se verá é moita, a principal virtude deste traballo é a de converter, ou mais ben renovar a

consideración dos ártabros como obxecto de estudo concreto en útil para a investigación sobre a Idade do Ferro e o período galaico-romano do Noroeste. Pon enriba da mesa a posibilidade de facer unha investigación histórica sobre este tema sen necesidade de quedarse en vaguidades coma a mera distribución de materiais, que polo número de xacementos estudados pode ofrecer unha verdadeiramente pobre conclusión, ou peor aínda o contraste coas zonas mais desenvolvidas e estudadas da Bracarense ou das Rías Baixas. Non se trata por suposto de que non se teñan feito aproximacións ó tema anteriormente; pero a entidade e multiplicidade dos aspectos tratados, o rigor desenvolvido e a documentación manexada, conforman sen dúbida un novo punto de partida.

O TERRITORIO DOS ÁRTABROS SEGUNDO AS FONTES CLÁSICAS

A metodoloxía concreta empregada por González García sigue unha serie de pasos que se sintetizan a continuación:

1. Exposición das Fontes clásicas empregadas (González García 2003: pp.24-31). Así podemos observar que as fontes das que podemos botar man para o estudo do territorio que nos interesa⁷ son:
 - A *Xeografía* de Estrabón (II, 5, 15 / III,1,3 / III, 3, 4 / III,3,5 / III,5, 11)⁸.
 - A *Corografía* de Pomponio Mela (III, 9, 10, 11, 12, 13)⁹.
 - A *Naturalis Historia* de Plinio o vello (II,242 / III, 28 / IV, 111-112 / IV, 113-114 / IV, 119)¹⁰.
 - A *Xeografía* de Ptolomeo¹¹.
2. Análise da orixe dos datos reflectidos nelas (González García 2003: 31-36).
3. Repaso da historiografía ó respecto e as súas interpretacións sobre accidentes xeográficos ou a situación de cidades, portos, etc. (González García 2003: 36-65).
4. Establecemento dunha nova metodoloxía para a interpretación das fontes (González García 2003: 66-83). O autor parte de dúas premisas básicas:
 - A tendencia das fontes á simplificación das formas xeográficas.
 - A linearidade da narración característica dos periplos náuticos.

7. Queda excluída do conxunto de fontes a Ora Marítima de Rufo Festo Avieno polo seu carácter problemático cara a obtención de información xeográfica concreta (González García 2003 p. 24 nota 1, sobre este tema tamén se poden consultar Balboa Salgado 1992 y 1995). Para as pasaxes de la Ora marítima con referencia a Galicia (Romero Masiá e Pose Mesura 1987)

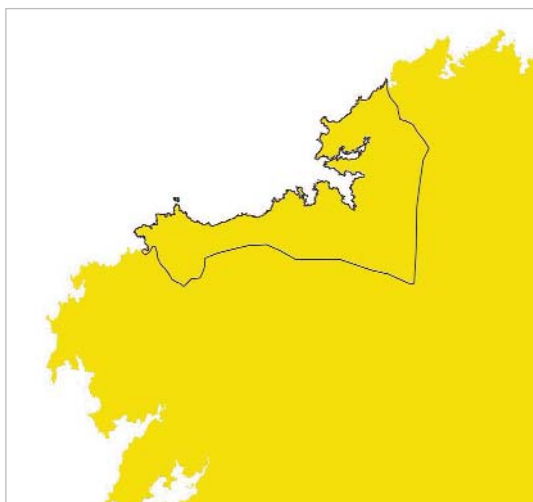
8. Pódense consultar texto orixinal en grego e tradución o galego en Romero Masiá e Posse Mesura 1987 21-45 e tradución o castelán en García y Bellido 1986

9. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 55-9). Traducción o castelán García y Bellido (1947).

10. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 60-83). Traducción o castelán García y Bellido (1947).

11. Texto orixinal en grego, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 97-105). O estudo mais profundo de esta obra para zona que nos ocupa e o de Monteagudo (1951, 1952 e 1957).

5. Análise pormenorizado dos datos que nos ofrecen as fontes sobre a costa galega establecendo o que puideramos chamar unha xerarquía nos accidentes xeográficos referenciados (González García 2003: 71-83) e simplificando as informacións segundo unha lóxica lineal e esquemática que se acomoda mellor o tipo de discurso dos xeógrafos antigos. O que o autor busca neste apartado é situar os elementos mais salientables da costa para así poder encaixar as informacións dos diferentes autores a partir de puntos comúns recoñecibles. Afortunadamente existe un punto da costa que resulta clave para todas as informacións posto que constitúe unha das claves para todas as descricións xeográficas antigas da Península Ibérica, trátase do *Promontorio Nerio*, chamado así por Estrabón e Ptolomeo, mentres que Pomponio Mela e Plinio refírense a mesma realidade co nome de *Promontorio Céltico*¹². Para os autores antigos este promontorio dividía as augas do Océano Occidental das do Océano Cántabro. Hai que lembrar de novo que a concepción dos autores antigos non é unha concepción cartográfica polo que non é lícito comparala coa nosa división actual baseada claramente neste criterio¹³. A situación do cabo nerio ven dada nos autores clásicos polos criterios de navegación o réxime de ventos e correntes cambia totalmente no entorno do cabo Fisterra e isto é o que verdadeiramente fai desta localización un lugar especial na súa descrición da costa. O autor fixa a situación deste punto principal ben no cabo Fisterra, ben no cabo Touriñán.
6. Esquemmatización dos datos aportados por Estrabón, Mela e Plinio nun diagrama lineal (González García 2003: 71).
7. Tomando como ferramenta o mapa de Tranoy no que se sintetizan as achegas feitas por Ptolomeo (González García 2003: 80) incorpora as noticias de todos os autores clásicos nun único esquema (González García: 2003: 83).
8. A partir deste momento o

Territorio artabro delimitado por González García

12. Plinio ademáis chamalle Promontorium Artabrum e Estrabon fala do cabo da parte dos Artabroi.

13. Como se sabe, hoxe en día a división Atlántico-Cantábrico aparece nos mapas oficiais como situada na Estaca de Bares, o punto mais setentrional da Península Ibérica. Curiosamente, esta separación substitúe a outra mais tradicional e baseada en criterios de navegación e de profundidade do fondo mariño que establecía a separación no Cabo Ortegal..

autor se concentra en exclusiva na zona ártabra comezando polo análise da súa extensión. Para resolver esta cuestión plantexa unha serie de problemas concretos a discutir e que coa súa resolución irán delineando os límites do territorio (González García 2003: 86-102):

- A cuestión do límite cos Nerios. A múltiple denominación do Cabo Nerio e as noticias que as fontes nos transmiten verbo da relación dos ártabros e os nerios respecto a este punto plantexan a posibilidade lóxica de dúas alternativas: ben o cabo servía de límite entre as dúas poboacións ou ben se trataba da mesma poboación baixo dúas denominacións diferentes ou dúas tribos dunha mesma etnia¹⁴. No segundo dos casos o que compre es estudar o límite cos *Supertamaricos*, neste suposto, e dado que o nome deste último pobo o sitúa claramente por encima do Tambre (*Tamaris*) o seu límite N cabería situalo no curso do Xallas que os separaría dos *Ártabros/Nerios*.

- A Situación do Porto dos ártabros.

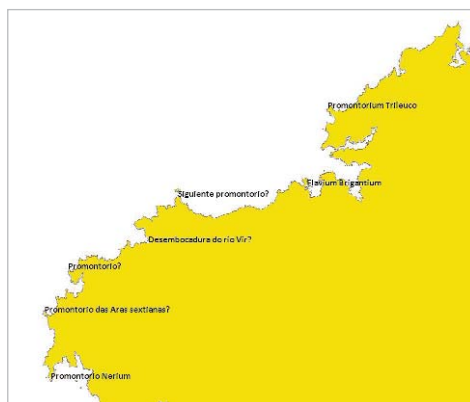
- O límite N. A problemática do límite N presenta puntos comúns ca do límite W. Trataríase de establecer o límite entre os *Ártabros* e os *Arróns*, sen embargo existen dúbidas, fundamentalmente lingüísticas verbo da posible identidade de ámbolos dous pobos.

- A extensión cara ó interior.

9. Despois de encaixar a extensión do territorio o autor dedica as últimas páxinas do estudo xeográfico ó intento de identificación dunha serie de puntos concretos mencionados na documentación antiga:

- Ríos.
- Promontorios.
- Núcleos de poboación¹⁵.

Como parece lóxico, e dado o acordo básico co autor, non entraremos a discutir cada un dos extremos nin toda a bibliografía, que xa está procesada no traballo de referencia, posto que de o que se trata e de partir das súas conclusións para establecer unha liña de estudo que permita comprobalas e no seu caso

Puntos de interese xeográfico localizados por González García (2003). Os topónimos seguidos deinterrogación teñen algunha outra posición alternativa pero gardan coherencia entre eles

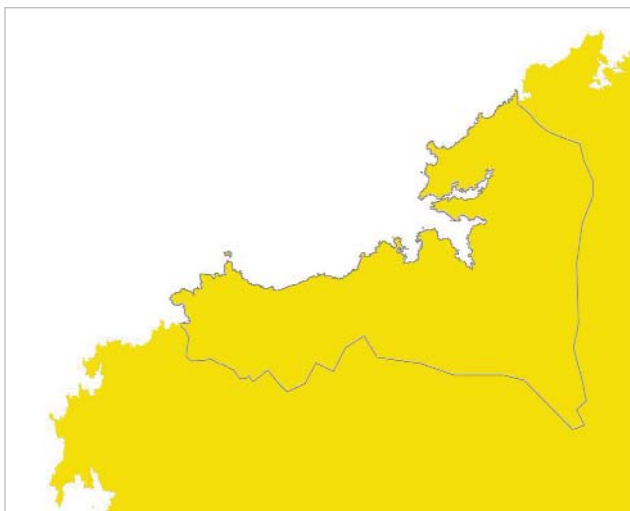
14. Este dilema fora proposto xa por Monteagudo (1952: 474) “Si comparamos la situación y el nombre de este puerto, dados por Ptolomeo, con lo que expone Mela III 13 (“in ea [en la costa septentrional] primum Artabri sun etiamnum Celticae gentis”) tenemos que sacar la conclusión de que los Artabri rodeaban a los Nerii por el E y S, si bien lo más probable es que los Nerii formaran una subtribu dentro de los Artabri, gran tribu, según se colige del hecho de que Plinio IV 113 llame también artabrum a este cabo”.

15. Resumimos no mapa 2 as aportacións de González García a Xeografía e a extensión do territorio ártabra.

definilas mellor por medio das ferramentas que nos ofrece a arqueoloxía. En calquera caso debemos comentar algúns extremos mais de vagar.

O primeiro extremo que queremos glosar é o da **extensión total do territorio**: No que se refire a extensión da franxa costeira estamos totalmente de acordo co autor en que a extensión que propón e moito mais razoable dado que elimina cuestións demasiado imprecisas en outras interpretacións, fundamentalmente no referente ó promontorio *Trileuco* e sobre todo a situación do Porto dos Ártabros que seméllanos totalmente resolta coa súa argumentación e aínda mais clara nunha publicación posterior (González García e.p.). Unicamente hai que advertir que nalgún caso o autor opta voluntaria e explicitamente non necesariamente pola opción máis plausible, senón que en igualdade de condicións se inclina pola máis prudente e sinxela. Este é o caso do límite occidental cos Nérios. Na realidade non existen argumentos de peso para decantarse pola opción de que este pobo non pertencese os ártabros xa que, como se verá, nesta denominación inclúense outros etnónimos de menor entidade. A razón fundamental para limitar o conxunto territorial á fronteira neria é que, de chegar ata o Xallas, a área resultante sería demasiado extensa en comparación a delimitada para outros *populi*, agás os *Copori*.

Outra das particularidades da definición territorial de González García (2003) é o límite interior no que a falta doutras referencias mais claras opta por unha definición xenérica baseada en última instancia nas informacións de Estrabón nas que os *Callai-coi* establecían os seus límites nos ríos ou nos montes. Neste sentido, González García se decanta mais polos ríos. Isto dá unha delimita-

A nosa visión do Territorio ártabro modificado dende González García 2003

ción un tanto estraña, sobre todo no curso alto e medio do Anllóns no cruce co final da depresión meridiana (Zona de Carballo), na que o límite proposto pasa xusto ó carón do río, situación que postos no terreo non ofrece ningún tipo de límite visual. Posto que non existe ningún impedimento para trasladar o límite ata a divisoria dado que a mesma fonte fala dos límites nos ríos ou nos montes. En calquera caso, non temos que facer agora a nosa proposta de delimitación.

OUTRAS FONTES PARA O ESTUDIO DOS POBOS ÁRTABROS

Partindo dos resultados do estudo de González García pensamos en aproveitar outras fontes a nosa disposición non só para matizar a extensión territorial do pobo ártabro senón tamén para esbozar algunhas cuestións de índole social e política que poden estimular o debate o respecto.

As fontes ás que nos referimos son documentos altomedievais de sobra coñecidos en contextos da historia medieval (López Alsina 1988, Sánchez Pardo e.p. Díaz Martínez 1998, 2004, Novo Güisán 1997-98) e que tampouco son a primeira vez que se utilizan nun contexto arqueolóxico, de feito o investigador naronés Andrés Pena Graña baseou a súa interpretación da organización social e política do NW durante a Idade do Ferro, o período galaico romano, e a Idade Media na combinación das sucesivas divisións eclesiásticas da alta Idade Media (Pena Graña 1993, 1994, 2000-1, 2006, 2007). Non é ese o noso propósito senón outro moito mais modesto.

Os documentos en cuestión son fundamentalmente dous: o chamado *Parrochiale Suevum*¹⁶ e o normalmente denominado documento de Tructino¹⁷. Nestes documentos aparecen unha serie de circunscripcións cualificadas con etnónimos, é dicir o nome que se lles da é tradicionalmente considerado como pertencente a pobos moito mais antigos. Isto é precisamente o que nos levou a traballar con estes documentos posto que consideramos que hai que aproveitar calquera resquizo informativo que nos poida axudar a complementar o panorama que tratamos de reconstruír. Como sinala Sánchez Pardo (e.p.) un dos problemas que presenta o aproveitamento de esta documentación alto-medieval e a súa situación fronteiriza entre varias especialidades (arqueoloxía, Historia da antigüidade, medievalismo, etc), que se atopan nun estado de separación e compartimentación moi arraigado.

O PARROCHIALE SUEVUM

O texto foi considerado falso ata que en 1947 P. David o publica e o contrasta por medio de outras fontes, considerándoo en esencia auténtico aínda que interpolado. Se trata de un listado das trece sedes que compoñen a organización eclesiástica do reino svevo ao que se engaden as súas correspondentes *ecclesiae*. Transcribimos a parte correspondente as Diocesis de Iria e de Luco (non consecutivas no orixinal):

VIII. Ad Lucensem Luco Civitas cum adiacentia sua (quam tenent comites undecim), una cum:

2. Carioca

3 Seuios

16. Para o *Parrochiale* utilizaremos a transcripción feita en Novo Güisán (1997-98 pp. 179-183) que recolle a realizada por Glorié (1965), sendo esta basicamente a mesma que a clásica de P. David (1947).

17. Neste caso empregaremos a clásica transcripción de López Ferreiro (1898-99: 6-8).

4 Cauarcos

(Montenegro, Paraga, Latra, Azumara, Segios, Trias uada, Pogonti; Saluaterra, Monterroso, Doria, Deza, Colea).

XI. *Ad Iriensem sedem ipsa Iria:*

2. Morracio

3. Salinense

4. Contenos

5. Celenos

6. Metacios

7. Mercieneses

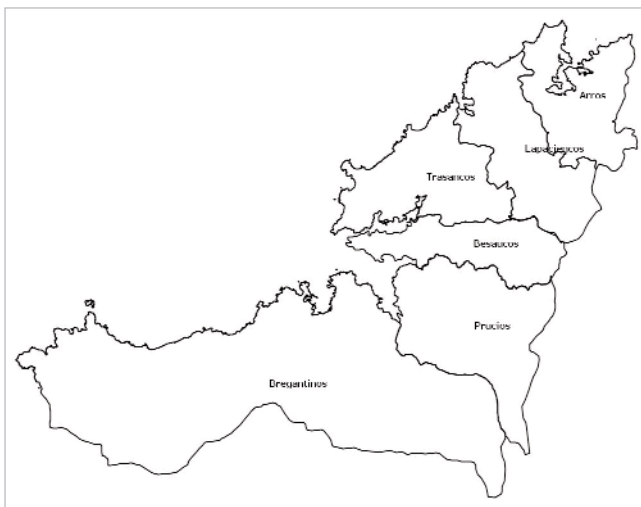
8. Pestemarcos (*sunt haec VII*)

(Coporos, Celticos, Bregantinos, Prutenos, Prucios, Besancos, Trasancos, Lapaciencos, Arros).

Transcribimos estas dúas sedes posto que ambas se atopan interpoladas pero non no mesmo momento, como veremos. O texto transmitiuse de xeito independente en catro copias (Sánchez Pardo e. p)¹⁸:

- Texto A: Se conservaba na catedral de Lugo. Inclúe unha interpolación de once condados para a diocese de Lugo.
- Textos B e C: No *Liber Fidei* de Braga.
- Texto D: Manuscrito de Compostela: Aparece a interpolación de nove *ecclesiae* para a diocese de Iria, sen que aparezan sen embargo as de *Luco*.

P. David prestou especial atención a identificar as interpolacións e datou o núcleo do texto entre os anos 572 e 582 sen que xurdiran dende entón demasiadas polémicas ó respecto. O documento é xa que logo posterior en catrocentos anos á última das fontes utilizadas polo momento: Ptolomeo; e cincocentos ás enumeracións de populi de Plinio e Mela.

Territorios mencionados no Parrochiale Suevum (elaboración propia a partir de López Alsina 1988)

18. Agradecemos a José Carlos Sánchez Pardo a súa amabilidade facilitándonos este texto inédito ademais de aclararnos moitas dúbidas que tiñamos sobre este espiñoso tema e compartir algunhas ilusións comúns.

Parece claro, mesmo para un profano na materia, onde se atopan as interpolacións neste texto. No caso da diocese de Iria semella aínda máis claro posto a enumeración de *ecclesiae* que máis nos interesan atópanse despois dunha clara expresión de final de enumeración como é “sunt haec VII”. Consideremos pois as opinións dos expertos na materia.

P. David, o principal estudoso do Parroquial, consideraba as interpolacións como inmersas no ámbito das disputas territoriais entre as sés de Lugo, Oviedo, Mondoñedo e Iria no século XII (Sánchez Pardo e. p.). Pola súa Banda López Alsina (1988: 155-56) na súa imprescindible obra sobre a cidade de Santiago e a diocese de Iria, oponse aos argumentos do anterior en base fundamentalmente a tres puntos:

- A toponimia recollida no Parroquial se corresponde a pautas de tipo xentilicio moi antigas, que non sempre resisten o paso dos anos.
- O gusto arcaizante da toponimia casa tamén coas variantes observables na distribución espacial dos distritos, agora son moito máis grandes que en divisións posteriores.
- Se a presenza dos nove distritos é unha interpolación de século XII, segundo afirma David (1947), non se comprende por qué os falsarios crean unha realidade tan distinta á división territorial realmente existente no momento de la falsificación posto que non sería útil a ningún fin se non fora crible.

Plantexada a cuestión e momento de introducir o segundo documento que complementa a información do anterior.

O DOCUMENTO DE TRUCTINO

A Continuación, e posto que non ten moita extensión, transcribimos completo o documento segundo aparece na obra de López Ferreiro (1899-1909: 6-8):

Era DCCCLXVIII

Ano de C. 830

In era DCCCLXVIII venit dns. Tructinus per ordinationem dni. Adefonsi principis et consignavit dno. Ataulfo ecclesias quecumque sunt proprie hyriensis Sedis, id est,

in trasancos et lauacengos scm. Petrum iuxta fluvium naray. Ecclesiam in dorsu. sca. Maria in brion. scm. Saturninum iuxta fluvium Iubia. scm. uicentum in cetaria et insula selima cum sua ecclesia. sca. Maria in Carantra.

In besaucos ecclesie sce. eulalie in caurio. scm. uicentum in carois. scm. tirsu in magobre. sca. eulalia in lubre. scm. iulanium in siliobre. scm. iacobum iuxta siliobre.

In comisso de Plutios. scm xpotoforum ad eume latum portum. scm. martinum in tiobre.

In Nemitos sca. eulalia in castellum ad asperunti. sca. Maria in Portimilio. ecclessia de bandoia. ecclessia montani ad revoreto. scm. estephanum in piauela. scm. iacobum ad berosindi. scm. uicentium ad cella gundemari in ripa de mero. ecclesia in mandagio, ecclesia in palleo. sca eulalia in avigondo cum sua villa et scm. tirsum in avegondo.

In comisso de faro ecclesia sce. marie in conduzo. sca. eulalia in carolio. scam. petrum in laetonio. scm. tirsum in oseyro.

In bregantinos scm. vicentium ad artiles. scm. Romanum in villanio. scm. martinum in Oçça. scm. mametem in seavia.

In Seminaria. scm saturninum in vimianço.

In nemancos. sca. eulalia in donobria.

In carmota eclesia pintani in senles et ecclesia gaudiosi. ecclesia ad gentines. ecclesia sca talasie. ecclesia in autis. ecclesia ad rodo. ecclesia as stario ad Zendimiri.

In Pistomarcos. ecclesia sce. xpistine. in lestone. scm. saturninum in grana. scm. vicentium in nevere.

In comisso de celticos. ecclesia in aranton. ecclesia sce. eulalie in laginas. scm. martinum ad fonte calata. sca. eulalie in logrosa.

In montanos scm. petrum ad uenza. sca. maria in trazo. scm. iohanem ad campos. sca. eulalia ad peraria mala.

In marcola. scm. martinum. sca. maria ad papucim. scm petrum in ayazo. sci tome de vilar romare.

In Baegio, scorum cosme et damyani.

In monte sacro scm petrum ad caccacia. scm. felicem in salnes. scm. iohanem ad heremo.

In monte nigro. scm iohanem in latera. sca. eulalia. scm. laurentim in mote nigro. scm vicentium in radicosa.

VALIDEZ DOCUMENTAL

O documento de Tructino ten sido considerado falso durante moito tempo por diferentes razóns. López Alsina (1988) esgrime os seguintes argumentos, que resumimos, sobre a validez do documento:

O documento foi considerado falso a raíz de que López Ferreiro considerara que na data era D.CCC.LX. VIII o X era aspado reducindo a cronoloxía a 830, co que se producían certas incongruencias na coincidencia das personaxes referidos no texto. O cóengo interpretou que o rei mencionado era Afonso II. Sen embargo hoxe en día ao coñecer a data exacta da morte de Teodomiro (20 de outubro de 847), podemos deducir que a coincidencia entre un rei Afonso e un bispo Ataúlfo só se pode producir no caso de Afonso III. De esta circunstancia o noso autor de referencia conclúe que a cronoloxía mais probable para o documento é 868 A. D.

O documento consiste na relación de 65 igrexas que un *dominus Tructinus* consigna como pertencentes a diocese de Iria por orden do príncipe D. Afonso. López Alsina (1988: 158-167) argúe unha serie de razóns que apoiarían a validez do documento:

1. Os dezaseis distritos que se mencionan no texto responden máis a realidade do século IX que a do XI.
2. A forma de identificar ás igrexas utiliza criterios de curso común no século X que caen en desuso en séculos posteriores.
3. Case sempre o termo que designa o lugar figura en ablativo ou acusativo, con preposición *in* ou *ad*, pero nunca *de*.
4. Nun caso sobrevive a referencia ao antropónimo.
5. A inclusión no tumbiño e non nos grandes proxectos de cartularios composteláns avala a inxenuidade da transmisión pois se trata de unha obra de iniciativa totalmente privada.

CONSECUENCIAS DO CONTRASTE DE ÁMBOS DOUTROS DOCUMENTOS

Agora que presentamos o documento de Tructino podemos retomar a discusión sobre a interpolación do parroquial referida diocese de Iria. Segundo Sánchez Pardo (e.p.), malia que a interpolación das *ecclesiae* lucenses reflexa unha realidade dos séculos XI-XII, as irienses teñen que ser consideradas por separado. Algúns autores parecen apuntar a que a interpolación das sés de Iria se realizou no X (Díaz Martínez 1998: 47 nota 7). Sen embargo como sinala Sánchez Pardo o documento de Tructino ofrécenos un termino *ante quem* posto que como podemos comprobar no momento da redacción de Tructino a gran *ecclesia* de *bregantinos* tiñase xa subdividido en tres: Bregantinos, Nemitos e Faro. Deste xeito o lapso de tempo redúcese semellando dar por boa a interpretación que considera a interpolación realizada nun momento inmediatamente posterior a creación das *ecclesiae* entre o VII e o VIII (Sánchez Pardo e. p.).

Noutro orden de cousas este documento certifica a cronoloxía relativamente temperá das igrexas que se relacionan. Isto non quere dicir que sexan máis antigas que outras non relacionadas, senón simplemente que estas non pertencían á diocese de Iria, podendo ser perfectamente de iniciativa privada. A antigüidade das igrexas que non aparecen no documento ten que ser constatada por outras vías.

Como vimos de avanzar, unha das principais consecuencias do contraste entre os dous documentos de referencia é a diferenza no tamaño das demarcacións e mesmo a división de unha das mais grandes das consignadas no Parroquial Suevo: *Bregantinos*. Tamén se observa que o paso do tempo non fixo diminuír a cantidade de etnónimos senón que aparecen outros novos como *Nemancos* ou *Nemitos*. Sobre este último volveremos mais adiante.

A significación dos etnónimos xera una gran controversia na literatura especializada. Todos os especialistas coinciden en que reflicten unha realidade que ven de atrás, pero uns decántanse por que o perdurable son estruturas indíxenas que e manteñen con

máis ou menos variacións ata momentos alto-medievais constituíndose incluso en xermolo das relacións feudais da plena Idade Media (Díaz Martínez 1998: 47 y 2011: 205-6; García de Cortázar 1985: 44-48; Barbero y Vigil 1982; Pena Graña 1993, 1994, 1995-7, 1999, 2006, 2007). Outros investigadores, pola súa banda consideran que o antecedente directo das *ecclesiae* do parroquial son as *civitates* de época tardo-romana, sendo os etnónimos unha fosilización dun nome que non conleva que teñan perdurado institucións xentilicias ou políticas de época prerromana (Sánchez Pardo e. p. Menéndez Bueyes 2002).

Creemos que mais que entrar na polémica deberían de facerse unha serie de comprobacións para tratar de enlazar ou de construír un relato sobre la transformación das entidades dende os dous extremos do problema. Dunha banda, unha vez trazado o mapa das dioceses e as súas *ecclesiae* do parroquial suevo observar a correspondencia coas *civitates* galaico romanas, se isto fora posible. Por outra banda analizar a distribución territorial e a organización dos xacementos castrexos da Idade do Ferro e observar a súa relación cos territorios establecidos anteriormente. A tarefa non é doada porque en cada un deses pasos atópanse baleiros documentais, lagoas de investigación básica ou falta de inventarios patrimoniais actualizados, inseguridades debidas a natureza polémica dalgunhas cuestións historiográficas, etc. Porén esta é a verdadeira utilidade e valor desta investigación, que obriga a dar pasos que de outro xeito é probable que non se abordasen. Haberá quen diga que o tema está xa moi trillado e que non paga á pena o esforzo, pero neste punto veñen na nosa axuda dous conceptos que xa tratamos na introdución do traballo: a “baixada a terra” e a Historia local. Efectivamente, se topamos áreas de coñecemento suficientemente traballadas o resultado será un maior grao de concreción no resultado final. Con isto queremos dicir que, en calquera caso, o proceso de traballo fará aflorar realidades mais concretas que so poden beneficiar un coñecemento mais apegado ós xacementos e, en definitiva a realidade patrimonial particular.

UNHA POSIBLE ARTICULACIÓN POLÍTICA

A primeira consecuencia que se pode tirar do plano da *Divisio Teodomiri* e que se consideramos conxuntamente o territorio das *ecclesiae* de Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos e Lapacencos¹⁹, obtemos un mapa moi similar que modificamos dende González García (2003) tendo en conta as divisorias de augas, mellor que os cauces dos ríos. Tamén queda claro que a pesar de que os límites exteriores conxuntos destes territorios coinciden co dos ártabros, o etnónimo orixinal xa non aparece nin nesa forma nin baixo a alternativa de arrotrebas. Porén a totalidade dos topónimos que aparecen dentro da área poden ser considerados etnónimos.

Da comparanza dos documentos medievais desprendese que na área que temos delimitada como territorio ártabro aparecen dúas capas de territorios que son considerados pola literatura especializada como etnónimos:

19. Reconstrución destes territorios en López Alsina (1988: 157).

1. Fontes clásicas: Ártabros.
2. *Parrochiale Suevum*: Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.
3. *Tructino*: Bregantinos, Faro, Nemitos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.

Todos os topónimos enumerados agás un son etnónimos. Deixando, polo momento, a cuestión de Faro²⁰ a un lado, a pregunta xurde inmediata: ¿cal é a súa cronoloxía? Se xa cando aparecen os primeiros topónimos na documentación medieval se consideran reflexo dunha realidade anterior²¹ ¿xéranse despois de que o nome de ártabros ou arrotrebas caía en desuso? ou coexistirían cos topónimos recollidos na documentación medieval. Se así fora estaríamos diante dunha “estratigrafía” de denominacións na que nalgún caso se alcanzarían tres niveis²² coas súas conseguíntes consecuencias sociais e políticas. Dito de outro xeito, se os topónimos do *Parrochiale* se corresponden con etnónimos e estes non coinciden cos coñecidos nas fontes clásicas ¿como debemos interpretar esta situación? Ó noso modo de ver existen dúas posibilidades lóxicas:

A orixe dos etnónimos atopase nun hipotético proceso de atomización ou fragmentación das *Civitates*.

Os etnónimos coexistiron coas *civitates* e, sendo dun rango menor, aínda que maior que o *castellum*, afloran cando se precisan unidades mais pequenas polo motivo que sexa.

A última mención que temos dos ártabros e a de Ptolomeo no século II da era. A primeira mención aos brigantinos situámola con anterioridade e de acordo con Sánchez Pardo (e. p.) entre o VII e o VIII da era, cincocentos anos dan para moito, pero será necesario explorar dúas vías que poderían salvar esa lagoa de información. Dunha banda é preciso explorar si existen elementos intermedios que poidan estreitar ou no seu caso “coser” esa falla. Outra vía de aproximación ó problema como acabamos de apuntar é o estudo das situacións intermedias no que sería clave o estudo da organización territorial romana e tardorromana.

O certo é que parece que o etnónimo *bregantinos* pode poñerse facilmente en relación co topónimo *Brigantium*, aínda para profanos na materia coma nos a vinculación parece sinxela. Porén o topónimo do núcleo nas súas diversas formas semella ter unha perduración mais ampla que o de ártabros, arrotrebas. A primeira mención a este topónimo e a de Ptolomeo no século II²³, a seguinte e a de Dion Cassio no século III baixo a forma *Brigantio* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 107-10). Tamén no Itinerario de Antonino (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 111-22) que se acostuma a datar contra o 280 da Era aparece datado coa forma *Brigantium*. Pola súa banda Orosio a menciona como *Brigantia* entre os finais do IV e os comezos do V (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 142-9). A última testemuña entre as fontes clásicas e a do Anónimo de Ravena que

20. Que por outra banda é de notar que non aparece na *Divisio Teodomiri* e unicamente fai a súa aparición no ‘estrato do S. IX.

21. Se cadra so no referente os propios nomes como propón Sánchez Pardo (e. p.).

22. Referímonos ó caso concreto de Nendos no que se superporían ártabros, bregantinos e nemitos.

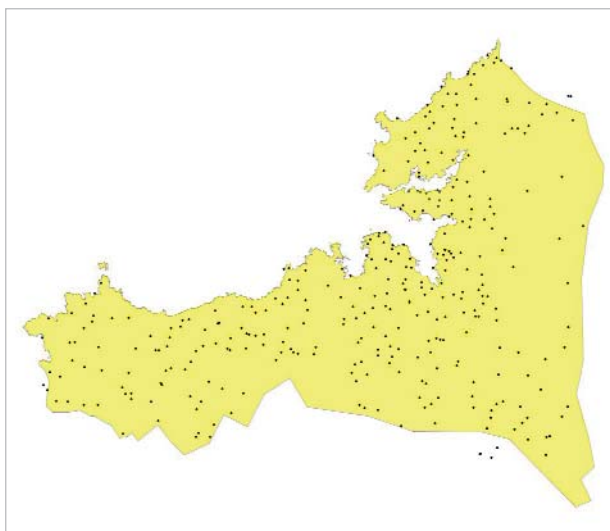
23. E de salientar que nin Estrabon, nin Mela no século I, fan referencia a Brigantium nin Flavium Brigantium.

presenta o problema da datación posto que o texto é de sobre o 670 pero manexa documentación que parece corresponderse cos séculos IV e V; neste documento nomease como *Bricantia* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 150-2).

A documentación medieval pola súa banda, aínda que inclúe o termo *Bregantium*, *Brecantium*, *Bregancio*, etc, sempre o fai vinculándoo ó termo *farum* aplicado á Torre de Hércules.(VV.AA. 1991).

Como consecuencia do anterior parece que se poden relacionar con certa facilidade os nomes de *Brigantium*, ou *Brigantio* posto que os dous aparecen mencionados no século II e incluso dentro do mesmo documento aínda que a situación dos ártabros presente graves problemas no caso de Ptolomeo²⁴. No outro extremo e se seguimos a Pérez Losada no que se refire o declive do aglomerado secundario de *Brigantium* a vida do núcleo non se pode levar moito mais alá dos inicios do século VI polo que non é posible, en principio, considerar a *Brigantium* como cabeceira da *ecclesia* de *Bregantinos*. A lo menos no seu núcleo urbano.

Independentemente das vicisitudes concretas que se acaban de sinalar. O que nos parece interesante é a vía exploratoria que se abre para o estudo da dinámica das sociedades e grupos humanos dos finais da Idade do Ferro ata a Alta Idade Media. Das dúas alternativas que se propuxeron para a xénese dos territorios do *Parrochiale* non podemos optar neste momento por ningunha das dúas mentres non progresemos na vía da análise dos xacementos fortificados, porén calquera delas ofrece perspectivas estimulantes de coñecemento. Si se pode rastrear a presenza deses territorios na Idade do Ferro, a ‘estratigrafía’ de denominacións será representativa dunha complexidade social vinculable a procesos como a xerarquización do poboamento na época de esplendor dos *oppida*²⁵. Por outra banda si os territorios se decantan finalmente por unha cronoloxía non coincidente cos etnónimos anteriores (ártabros ou arrotrebas)

O inventario de Castros ártabros

24. Estes problemas teñen sido analizados en profundidade por González García.

25. Para estas cuestión ver sobre todo González Ruibal (2006-7) e Parcero Oubiña et al (2007), tamén se pode ver García Quintela 2002. Para procesos aínda pouco explorados no NW pode verse Gibson 2011

será indicativo dun dinamismo social e administrativo en época tardorromana digno de estudo.

En calquera caso como dixemos o principio o obxecto de este traballo consistía en poñer as bases dun proxecto de investigación que integrase novas fontes documentais e acometera o estudo do rexistro arqueolóxico cunha nova intensidade no seu tratamento creemos que desto pode dar conta o mapa de xacementos fortificados que presentamos para o Territorio que temos definido como ártabro. Sexa como fora, esperamos que a próxima parada sexa xa na terra.

BIBLIOGRAFÍA

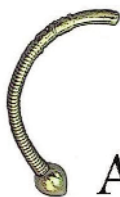
- ALONSO TRONCOSO, V. (Ed.). 1995. *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- BALBOA SALGADO, A. 1996. *Gallaecia nas fontes clásicas*. Biblioteca de divulgación. Servicio de publicacións da U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2007. *A Galicia celta*. Ed. Lóstrego. Noia.
- BARBERO, A. y VIGIL M. 1982. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. ed. Crítica. Barcelona.
- BELLO DIÉGUEZ, J.M^a., BARRAL, D.; SAAVEDRA, M.C.; ARTAZA, M.M., COLINO, A.; GRANDÍO, E. 1995. *Historia de La Coruña*. Vía Láctea Editorial. A Coruña.
- BRAÑAS ABAD, R. 2004. A sociedade galega a través da epigrafía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LI-117: 155-205. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1928. Hallazgo de restos romanos en Puente deume. *Boletín de la Real Academia Gallega*, 206-18: 55-56. A Coruña.
- DAVID, P. 1947. *Etudes sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe Siecle*. París.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P.C. 1998. El *parrochiale suevum*: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en la Gallaecia Tardoantigua. En Mangas Manjarrés, J. y Alvar Ezquerro, J.: Homenaje a J. Mª Blázquez. Vol. VI. Antigüedad: religiones y sociedades: 35-48. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.
- 2004. Acuñación monetaria y organización administrativa en la Gallaecia Tardoantigua. *Zephyrus*, 57: 367-375. Salamanca.
- 2009. Continuidad de las *civitates* romanas del noroeste hispano en época germánica. En: *Onomástica galega II: onimia e onomástica roman e a situación lingüística do noroeste peninsular*. Actas do segundo coloquio, Leipzig, 17 e 18 de outubro de 2008: 199-213. U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2011. *El reino suevo (411-585)*. Akal. Madrid.
- ERIAS MARTÍNEZ, A. 1984. Tres asuntos mariñáns: 1. “O Berce”, ara romana de Vilacova. 2. Afonso de Carvallido. 3. A inscrición da Porta da Pontella. *Anuario Brigantino*, 7: 9-13. Betanzos.

- FERNÁNDEZ OCHOA, C. e MOVILLO, A. 1994. La ruta marítima del Cantábrico en época romana. *Zephyrus*, XLVI: 225-232. Salamanca.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J.A. 1985. Del Cantábrico al Duero. En: García de Cortázar, J.A. et al.: *Organización social del espacio en la España Medieval*: 43-83. Ariel. Barcelona.
- GARCÍA QUINTELA, M.V. 2002. La organización socio-política de los Populi del Noroeste de la Península Ibérica. Un estudio de antropología política histórica comparada. *TAPA. Traballos de Arqueoloxía e Patrimonio*, 28. Laboratorio de Patrimonio, Paleoambiente e Paisaxe. USC – CSIC. Santiago de Compostela.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1947. *La España del Siglo Primero de nuestra era. Según P. Mela y C. Plinio*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- 1986. *España y los españoles hace dos mil años. Según la "Geografía" de Estrabón*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- GIBSON, B. 2011. Chiefdom confederacies and state origins. *Social evolution & History*, 10-1: 215-233.
- GLORIÉ. 1965. Parrochiale suevum. Corpus Chistianorum, series latina CLXXV. *Itineraria et alia geographica*: 413-ss. Turhout.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F.J. 1997-1998. *Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules*. 2 Vols. Vía Lactea - Concello da Coruña, Perillo-A Coruña.
- 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- 2007. (Coord.). *Los pueblos de la Galicia Céltica*. Akal. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2006-2007. Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. - 50 d.C.). *Brigantium*. Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña, 19 (2 tomos). Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón, A Coruña.
- GUYONVAR'CH. 1963. Notes d'etymologie et de lexicographie Gauloises et Celtiques XVII, nº 63. Les noms des Arrotrebae. *Ogam*: XV-2/3.
- LÓPEZ ALSINA, F. 1988. *La ciudad de Santiago de Compostela en la alta Edad Media*. 412 págs. Ayto. de Santiago. Centro Estudios Jacobeos. Museo Nacional de las Peregrinaciones. Santiago de Compostela.
- LÓPEZ FERREIRO, A. 1898-1899. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*. II-Apéndices: 6-8. Santiago de Compostela.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1962. Las excavaciones de la Villa Romana de Centroña - Puente deume (La Coruña). *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 51: 5-19. Santiago de Compostela.
- MANGAS MANJARRÉS, J. y Alvar Ezquerro, J. (Coords.). 1998. Homenaje a José María Blázquez. *ARYS*. Vol. VI: religiones y sociedades. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.

- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F.; MARTÍNEZ LÓPEZ, M.C.; INFANTE LÓPEZ, R.; PREGO FERNÁNDEZ, A. 2012. Sondaxes valorativas no Castro da Ínsua. *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, 19: 183-201. Pontedeume.
- MÉNDEZ BUEYES, L.R. 2002. Civitas cristiana versus núcleos de poder: la ciudad post-romana en el reino de Asturias. *Studia Historica, Historia Antigua*: 265-299. Salamanca.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1951. Carta de Coruña Romana I. El interior. *Emerita*, XIX: 191-225. CSIC. Madrid.
- 1952. Carta de Coruña romana II. Costa. *Emerita*, XX: 467-490. CSIC. Madrid.
 - 1957. Carta de Coruña Romana III. Costa. *Emerita*, XXV: 14-80. CSIC. Madrid.
 - 1996. La religiosidad callaica: Estela romana de Mazarelas (Oza dos Ríos, A Coruña), cultos astrales, priscilianismo y outeiros. *Anuario Brigantino*, 19: 11-118. Betanzos.
- NAVEIRO LÓPEZ, J.L. 1991. *El comercio antiguo en el N.W. peninsular*. Monografías urxentes do museu. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón - Concello da Coruña. A Coruña.
- 1994. *El Golfo Artabro. Arqueología e Historia del gran Puerto de los Galaicos Lucenses*. Asociación de Amigos de los Museos de Galicia. A Coruña.
- NICOLS, J. 1987. Indigenous culture and the process of romanization in Iberian Galicia. *American Journal of Philology*, 108: 129-151.
- NOVO GÜISÁN, J.M. 1997-98. Lugo en los tiempos oscuros: las menciones literarias de la ciudad entre los siglos V y X (III). *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 8-2: 177-194.
- PARCERO OUBIÑA, C. 2000. Tres para dos. Las formas de poblamiento en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Trabajos de Prehistoria*, 57-1: 75-95. C.S.I.C. Madrid.
- 2002. La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Monografías de Arqueoloxía, Historia e Patrimonio*, 1. Fundación F.M. Ortegalia / Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento. Ortigueira.
- PARCERO OUBIÑA, C., AYÁN VILA, X., FÁBREGA ÁLVAREZ, P. e TEIRA BRIÓN, A. 2007. Arqueología, Paisaje y Sociedad. En: González García, F.J. *Los pueblos de la Galicia Céltica*: 131-258. Akal. Madrid.
- PENA GRAÑA, A. 1993. *Narón, un concello con historia de seu*. Concello de Narón. Narón.
- 1994. Territorio e categorías sociais na Gallaecia antiga. O matrimonio entre a terra “treba” e a deusa nai “mater”. *Anuario Brigantino*, 17: 33-80. Betanzos.
 - 1995-96. As Trebas ou Populi da Gallaecia celta. <http://www.estudosceltas.org/>.
 - 1999. Notas sobre la organización institucional celta en los territorios políticos autónomos (Trebas) de la antigua “Gallaecia”. En: *Os celtas da Europa Atlántica*: 111-160. Actas do Iº Congreso Galego sobre a Cultura Celta, Ferrol, agosto 1997. Concello de Ferrol.

- 2000-2001. *Territorio político celta na Galicia pre-romana e medieval*. Tesis de Licenciatura. USC. Santiago de Compostela.
 - 2006. Las trebas, “tribus” celtas de Gallaecia y su constitución política: Estudios de la Edad del Hierro en el Noroeste peninsular. *Gallaecia*, 25: 371-399. Santiago de Compostela.
 - 2007. Galicia, cuna de los celtas de la Europa Atlántica. *Anuario Brigantino*, 30: 57-88. Betanzos.
- PÉREZ LOSADA, F. 2002. Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos “aglomerados secundarios” romanos en Galicia. *Brigantium*, 13. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón. A Coruña.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. 1995. La intervención de la flota romana en la conquista de Galicia. En: Alonso Troncoso, V.: *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*: 91-100. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- 1996a. (Coord.). *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
 - 1996b. La integración de Gallaecia en los dominios romanos: fases de su conquista. En: Rodríguez Colmenero, A. (Coord.): *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 245-263. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
 - 1996c. Pueblos prerromanos del convento jurídico lucense: organización sociopolítica y distribución territorial. En: Rodríguez Colmenero, A. *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 129-242. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- RODRÍGUEZ RESINO, A. 2008. Comunidades rurales, poderes locales y señorío episcopal en la tierra de Santiago de los siglos V a XI: una visión desde el registro Arqueológico. *Munibe*, 59: 219-245. San Sebastián.
- ROMERO MASIÁ, A.M. e POSE MESURA, X.M. 1987. *Galicia nos textos clásicos*. Monografías Urxentes do Museu, 3. Museo Arqueolóxico e Histórico Provincial Castelo de San Antón. A Coruña.
- SÁNCHEZ PARDO, X.C. 2008. *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la plena Edad Media*. Tesis doctoral. Universidad de Santiago de Compostela, Departamento de Historia Medieval y Moderna. Santiago de Compostela.
- TRANOY. 1981. *La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la Peninsule Iberique dans l'antiquité*. Diffusion de Bocard. Paris.
- VV.AA. 1991. *Fuentes para el estudio de la Torre de Hércules. Conmemoración del Bicentenario de la reedificación de la Torre de Hércules*. Instituto José cornide de Estudios Coruñeses. A Coruña.

O TORQUES DE CENTROÑA, A ASOCIACIÓN ARDÓBRIGA E O PROXECTO CASTRO DE CASTRELO

ARDÓBRIGA

ASOCIACIÓN CULTURAL PARA A PROTECCIÓN DO PATRIMONIO

Cando constituímos a asociación *Ardóbriga* en outubro de 2008 pareceunos axeitado escoller como emblema da asociación o medio torques de ouro achado no lugar de Castrelo hai agora cen anos e ata hoxe custodiado no Museo Arqueolóxico de Lugo. Este obxecto, ademais da súa propia particularidade dentro dos caracteres definidores dos torques do tipo ártabro, ben pode representar a un conxunto de materiais arqueolóxicos de orixe local desaparecidos ou espallados por diferentes museos e institucións de Galicia, como a cabeza cuadrifaz de Esteiro, a estela galaico-romana de Vilar, o tesouro de Álgara, a machada neolítica de A Modia ou os materiais da vila romana de Centroña, todos eles alonxados do seu lugar de orixe e moitos uns perfectos descoñecidos para a meirande parte dos habitantes dos concellos de Pontedeume e Miño nos que traballamos.

Despois de catro anos da constitución da asociación *Ardóbriga*, dun número cada vez maior de asociados, de numerosas charlas, excursións e exposicións, de varios artigos de presentación en moitas revistas locais, de artigos de divulgación en *Cátedra* e nos *Cadernos do Ateneo Eumés* asinados por membros de *Ardóbriga* e despois dunha actuación arqueolóxica, cremos que xa empezamos a ser coñecidos e recoñecidos no noso ámbito de actuación. E sen embargo son aínda máis os traballos que realizamos e que non son, polo de agora, publicados como o achado dos Libros Parroquiais de Boebre, a recuperación e posta en valor das lápidas de A Ínsua ou a recompilación que paseniñamente imos facendo da microtoponimia e o folclore locais. En definitiva *Ardóbriga*, dende a súa fundación, propúxose unha serie de proxectos baseados en dous eixes de actuación ben definidos. pero relacionados entre sí: un programa de comunicación coa sociedade e un programa de investigación e divulgación, e, dentro deste último, vimos desenvolvendo o que denominamos Proxecto Castro de Castrelo e que ten un significado especial para *Ardóbriga*, xa que foi nese lugar onde xurdiu a idea de crear a nosa asociación.

O Castro de Castrelo é coñecido tamén como Castro de Centroña e, nalgunha ocasión, témonos referido a el dende *Ardóbriga* coa denominación de Castro de Centroña-Perbes ou mesmo como Castro de Centroña-Sambollo. Isto responde a unha das moitas particularidades que ten este castro, cal é a división entre os concellos de Pontedeume e

Miño practicamente pola súa metade, o que fai que en cadanseu concello sexa “coñecido” polo nome da parroquia correspondente. Entrecomiñamos a palabra “coñecido” porque a denominación de Castro de Centroña é certamente coñecida e mesmo sábese que alí apareceu un torques hai xa moitos anos, o que ocorre é que o coñecemento do nome non vai acompañado do coñecemento do lugar e, moito menos, das súas peculiaridades. Polo que respecta á denominación de Castro de Perbes aínda é máis problemática, xa que aparece en algunhas catalogacións e resulta moi difícil que ninguén chegue a imaxinar que se trata do mesmo xacemento.

Tanto a súa situación e dominio visual do golfo Ártabro como as súas características estruturais defensivas bastante ben conservadas, o feito mesmo do achado do torques nas súas proximidades, a cuestión da divisoria municipal a través da súa metade e de ter un claro vencello ao santuario precristián de Bremao, fan deste castro un lugar arqueolóxico de especial interese. Ademais está en grave perigo por ser vítima de desaprehensivos afeccionados ao moto cross e utilizado como vertedoiro clandestino por persoas ignorantes, malensinadas ou perversas, sen esquecer a ameaza larvada dun hipotético trazado do AVE polos seus arredores. Por todo isto consideramos que as autoridades competentes deberían de realizar as oportunas xestións aplicando a lexislación protectora vixente e declarando ao Castro de Castrelo BIC (Ben de Interese Cultural), investir na súa posta en valor para incorporalo á rede de activos de turismo histórico-culturais da nosa comarca como un fito comparable ao Castelo de Andrade ou ao Mosteiro de Caaveiro. Este e non outro é o obxectivo último que perseguimos en *Ardóbriga* mediante o Proxecto Castro de Castrelo. Para acadar este obxectivo entendemos que hai que dar a coñecer o Castro e todo o que ata o de agora coñecemos del, xa que é imposible protexer e amar o que se descoñece. Esta mesma publicación e os actos que organizamos con motivo do Centenario do Torques de Centroña van encamiñados a acadar ese obxectivo.

Dende o inicio das actividades relacionadas co Proxecto Castro de Castrelo no ano 2009 levamos feitas as seguintes actividades:

1. Charlas sobre xestión de Patrimonio Arqueolóxico e sobre xacementos na comarca:

- *Os castros: pegadas do pasado, oportunidades de futuro* por Matilde González Méndez (2009)
- *O Centro Arqueolóxico da Barbanza e castros de Neixón (Boiro): Unha experiencia de posta en valor do Patrimonio* por Pítusa Lomba Fernández (2009)
- *A revalorización do Patrimonio na comarca do Ortegal* por Fidel Méndez Fernández (2009)
- *O poboado da Gándara e o seu contexto prehistórico* por Fidel Méndez Fernández (2010)
- *O xacemento da illa de Santa Comba* por José López Hermida. Charla e exposición en Pontedeume e en Miño (2011)
- *Patrimonio Arqueolóxico no litoral eumés* por Antón Prego Fernández. Charla

no IES Breame de Pontedeume e na Asociación de Amas de Casa de Pontedeume (2012)

2. Excursións culturais:

- Excursión arqueolóxica a Breame e Castro de Castrelo con recuperación do antigo camiño real. Para socios e simpatizantes de *Ardóbriga* (2010)
- Excursión arqueolóxica á Barbanza con charlas didácticas. Para socios e simpatizantes de *Ardóbriga* (2011)
- Excursión arqueolóxica a Breame e Castrelo con charlas didácticas. Para alumnos de secundaria do CPI Castro Baxoi de Miño (2011)
- Excursión arqueolóxica a Breame, Castrelo e A Ínsua con charlas didácticas. Para alumnos de bacharelato do IES Breame de Pontedeume (2012)
- Excursión arqueolóxica a Breame, Castrelo e A Ínsua con charlas didácticas. Para socios e simpatizantes da Asociación Libre de Paderne Roxín Roxal (2012)
- Excursión ao castro de Viladonga e ao Museo Provincial de Lugo a ver o Torques de Centroña. En colaboración coa A. VV. de Centroña (2012)

3. Colaboración institucional:

- Entrevista co alcalde de Miño Juan Antonio Maceiras na casa do concello da localidade. (2011)
- Entrevistas co alcalde de Pontedeume Gabriel Torrente Piñeiro. (2011 e 2012)
- Visita ao Castro de Castrelo do alcalde de Pontedeume Gabriel Torrente e o concelleiro de Medio Ambiente e Infraestruturas Javier Crespo. (2012)
- Sinatura dunha declaración de interese local das actividades de Ardóbriga para o levantamento topográfico do xacemento por parte do alcalde de Pontedeume. (2012)

4. Colaboración técnica:

- Redacción do *Proxecto de documentación arqueolóxica i estudio arqueohistórico do castro de Centroña (concellos de Pontedeume e Miño, A Coruña)* polo arqueólogo Fidel Méndez Fernández (2010) Desta parte levamos feitos os estudos previos, a delimitación do xacemento ou a pescuda de documentación do contexto tanto arqueolóxico como histórico para propoñer á Dirección Xeral de Patrimonio unha actualización dos datos catalogados así como a delimitación da área de protección do Castro de Centroña. Esta actividade foi financiada pola Deputación Provincial de A Coruña.

Non contabilizamos nesta relación as moitas actividades desenvolvidas por *Ardóbriga* noutros proxectos como o do Castro de A Ínsua, o Proxecto Toponimia de Pontedeume e Miño ou o Proxecto Fondo Documental e Bibliográfico *Ardóbriga*, para ter máis información das nosas actividades pódese consultar a nosa web www.ardobriga.com.

D. Isidoro Millán Gonzalez-Pardo, na súa obra de referencia *Toponimia del Concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su Puebla y Alfoz* (1987), deixa constancia da importancia que na antigüidade puido ter o coñecido como castro de Centroña no momento de ubicar a cidade de Ardóbriga, citada polo xeógrafo romano Pomponio Mela na súa *Chronographia* en torno ao ano 44 da nosa era como unha das cidades do Gran Porto Ártabro:

“Pero ¿cuál era, y cómo la Ardobrica urbs de este pasaje [da Chronographia]? Las circunstancias hasta ahora analizadas nos llevarían a pensar, alrededor del año 40, en un poblado de exclusivo carácter indígena, situado, mejor acaso que en la cumbre del BREAMO, en una empinada ladera o estribo del monte. Entre San Miguel de BREAMO y Santa María de Centroña, se extendía la prolongada colina de Os Castros, en cuyo paraje de As Casas Vellas apareció en el año 1912 el torques de oro, mutilado, llamado de Centroña. (...) Podría ser esta la exacta localización que buscamos.”

Ve D. Isidoro nas costas da actual Centroña un centro de grande actividade comercial e exportadora, de intercambio por vía marítima coa provincia Bética, de almacenaxe de produtos recibidos ou trocados e mesmo de incipientes instalacións industriais, que co seu desenvolvemento propiciaría a paulatina formación de asentamentos nas terras baixas da franxa costeira a expensas da desocupación da Ardóbriga etimolóxicamente entendida como alta fortaleza ao resguardo ou a carón do monte Breamo. Este proceso culminaría co abandono total do castro como lugar de habitación e, en definitiva, coa perda do topónimo.

A cuestión de si a Ardóbriga da que fala Mela estaba realmente no lugar de os Castros ou si, pola contra, estaba nalgún lugar da ría de Ferrol, como afirman algúns estudos departamentais, parécenos certamente irrelevante. Escollimos o nome de *Ardóbriga* para a nosa asociación por tratarse dun topónimo correspondente a un lugar arqueolóxico perdido nas brétemas dos tempos, que ben pode estar moi preto de nós, pero que forma parte dun pasado incógnito que aínda está por desvelar. Ademais, a adopción deste nome pareceunos un agradecido tributo para a persoa de D. Isidoro Millán González-Pardo e o seu labor a prol da conservación do patrimonio toponímico eumés.

CÁTEDRA. *Revista eumesa de estudos*
Monografía núm. 2.
75 ANOS DA II REPÚBLICA

ÍNDICE

Ecos da violencia

Emilio Grancío Seoane7

Territorio e mobilización social. 1896-1936

Bernardo Máiz Vazquez13

Cambios en el callejero de Pontedeume durante la Segunda República

Carlos de Castro Álvarez25

Asociacións políticas e sindicais duante a II República en Pontedeume

Lupe Martínez33

23 de xullo do 36: os sublevados contra a II República entran en Pontedeume

Sindo Vilarinho53

A Guerra Civil en Pontedeume: sublevación e represión

Xosé Manuel Suárez61

Antonio Manso: crónica dunha morte ignorada

Juan Sobrino Ceballos e Manuel Domínguez Ferro73

A fuxida do “Ramón” de Ares

Eliseo Fernández93